

İZMİR BORNOVA YAHUDİ MEZARLIĞI

Siren Bora⁸⁴

Özet

Bornova Yahudi Cemaati'nin tarihine ilişkin bilgiler, ne yazık ki sınırlı ve yetersizdir. 1876 tarihinde yedi yüz nüfusa sahip Bornova Yahudilerinden geriye, sadece Alliance Israelite Universelle'in Bornova Ziraat Okulunun kalıntıları, Bornova Algranate Sinagogu'nun fotoğrafları ve Bornova Yahudi Mezarlığında mevcut mezar taşlarındaki kitabeler kalmıştır. Bugün, Bornova Yahudilerinin aile adları, kökenleri, meslek dalları, sosyal ve ekonomik koşulları hakkında somut bilgilere ulaşılabilen yegane yer, Bornova Yahudi Mezarlığıdır.

Anahtar Kelimeler: *Bornova Yahudi Mahallesi, Bornova Yahudi Mezarlığı, Mezar Taşı Kitabeleri, Yahudilik ve Yahudi Mezar Taşlarına İlişkin Gelenekler.*

Abstract

Data about the history of the Jewish Community of Bornova, unfortunately is limited and missing. What remains from Bornova Jews who had a population of seven hundred in 1876;are the remnants of Bornova Alliance Israelite Universelle Agricultural School, photographs of Algranate Synagogues and existing inscriptions on gravestones in the Bornova Jewish Cemetery. Today, the Bornova Jewish Cemetery is the sole place where factual information on family names, origins, professions, social and economic conditions of Bornova Jews can be accessed.

Key Words: *Bornova Jewish Neighborhood, Bornova Jewish Cemetery, Inscription of Gravestones, Judaism and Traditions Related to Jewish Tombstones.*

Giriş:

Yeşilova Höyüğü'nden elde edilen bulgular sayesinde, tarihinin günümüzden 8500 yıl önceye ulaştığını öğrendiğimiz Bornova, Bayraklı Tepekule'ye(tarihi Smyrna kentine) yakınlığı ve onun güvenliğine ilişkin stratejik konumunun önemi nedeni ile, bölgede egemenlik kuran her devletin ilgi odağı olmuştur⁸⁵. M.Ö. 11.

⁸⁴ Dr., Yerel Araştırmacı, e.mail: spo629510@gmail.com.

⁸⁵ Tarihte Hititlerin, Küçük Asya'nın batı ucunda yer alan Bornova ovasına dek ulaşmış olmaları muhtemeldir. M.Ö. 1100-1050 tarihlerinde ise, Yunanistan'dan Batı Anadolu'ya olan göçlerle gelen Aiol ve İon kabileleri, Bayraklı Tepekule Höyüğü'ne(Eski Smyrna)ve

yüzyıldan M.S. 11.yüzyıla değin, sırası ile Hellenlerin (M.Ö. 1100-1050 civarında), Lidyalıların (M.Ö. 600 civarında), Perslerin (M.Ö. 547), Büyük İskender'in (M.Ö. 330), Roma'nın (M.Ö. 2. yüzyıl), Bizans'ın(M.S. 395) ve sonra Türklerin (1081 yılı) egemenliği altına giren bölgenin⁸⁶ dış savunması, Smyrna çevresinde yer alan ve kente ulaşan yolları kuşbakışı gözlemlene kapasitesine sahip geçitler üzerinde inşa edilen kaleler aracılığıyla yapılmıştır. Smyrna'nın doğu sınırı, Spylos(Manisa-Spil) ile Olympos(Nif) dağlarının birbirlerine yaklaşan alçak uzantıları arasında dar bir geçit veren Bornova yakınlarındaki Belkahve geçidi tarafından belirlenmektedir. Geçidin üzerinde Smyrna-Sardes⁸⁷ yolunu en dar noktadan kontrol eden, bir kale yer almaktadır. Bu kalenin elde tutulması, her dönemde Smyrna'da oturanlar için önemli olmuştur⁸⁸. Bölge Perslerin eline geçtikten sonra, bu kez kale, muhtemelen Sardes'e karşı, Smyrna Ovası üzerinden gelebilecek olan saldırılara karşı kullanılmıştır⁸⁹. Sardes'te yer alan sinagogun Geç Roma döneminde Yahudiler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Acaba Yahudiler ilk kez bölgeye ne zaman gelip yerleşmişlerdir? Acaba bölgenin Pers⁹⁰ ve Büyük İskender⁹¹ egemenliği altında olduğu dönemlerde mi?⁹²

onun doğal uzantısı olan Bornova'ya yerleşmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Mert, *Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yönleriyle Bornova(1923-1981)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Ana Bilim Dalı(Doktora Tezi), İzmir 2002, s. 5. Ersin Doğer, "Bornova'nın Kısa Tarihi", *Tepekule Tarih*, sayı 1, İlkbahar 2000, s. 20. Hasan Arıcan, *Bornova Albümü*, İzmir 1999, s. 9-10.

⁸⁶ Mert, *a.g.t.*, s. 5-6.

⁸⁷Sardes, Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı Sart kasabası yakınlarında bulunan ve Lidya (Lydia) devletine başkentlik yapmış antik kenttir. Bölgedeki arkeolojik kazı çalışmaları sırasında 1962 yılında, bir Sinagog'un varlığı keşfedilmiştir. Bu sinagog, geç Roma döneminde, Yahudi toplumu tarafından dini merkez olarak kullanılmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D.G. Mitten, *The Ancient Synagogue of Sardis*. New York 1965 (Committee to Preserve the Ancient Synagogue of Sardis). A.R. Seager, "The Building History of the Sardis Synagogue." *American Journal of Archaeology*, Vol. 76, No. 4 (Oct., 1972), s. 425-435. J.H. Kroll, "The Greek Inscriptions of the Sardis Synagogue." *Harvard Theological Review*, 94, (2001), s. 5-55. A.R. Seager, "The Synagogue at Sardis." *Qadmoniot* 7 (1974), s.123-128. J. Magness, "The Date of the Sardis Synagogue in Light of the Numismatic Evidence." *American Journal of Archaeology*, Vol. 109, No. 3 (Jul., 2005), s. 443-475

⁸⁸ Ersin Doğer ve İsmail Gezgin, "Arkaik ve Klasik Dönemde Smyrna'nın Dış Savunması Üzerine Gözlemler", *II. Uluslar arası İzmir Sempozyumu*, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını 1998, s. 9-13.

⁸⁹ Eğer kale, Pers kontrolü altındayken iki farklı stratejik nokta ile desteklenmiş ise; bu iki noktadan birisi; Karabel ve Belkahve geçitlerinin arasında yer alan Kemalpaşa Kalesidir. Kale, bu iki geçit üzerinden gelip Sardes'e ulaşan yolların kesiştiği noktaya çok yakındır. Özellikle Karabel Boğazı, kuzeydeki Hermos(Gediz) ovasını güneydeki Kaystros(Küçük Menderes) ovasına bağlayan ve Ephesos-Sardes yolunun geçtiği Karabel Boğazı önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğer ve Gezgin, "a.m.", s.13-14.

⁹⁰ M.Ö. 586 yılında Yehuda Devleti dağıldığı zaman, Fırat nehri çevresine sürülen Yahudilerin bir kısmının İstanbul, İzmir, Efes ve Rodos'a gidip yerleştiklerine dair bilgi

Bizans İmparatorluğu'nun İzmir ve çevresindeki egemenliği, Çaka Bey'in 1081 yılında İzmir'i fethine kadar sürmüştür. Hasan Mert'e göre, Bornova'nın da Çaka Bey tarafından aynı tarihte ele geçirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir⁹³. İzmir, 1424-1426 yıllarında Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman, Bornova bu kez Osmanlı egemenliği altına girmiştir. Osmanlı egemenliğindeki Bornova'ya ilişkin ilk kayıtlardan biri, 1575 tarihli *Mufassal Tahrir Defteri'nde* yer almaktadır. Bu deftere göre, 1575 tarihinde Bornova merkezinde tek bir gayri Müslim yaşamamakta; nüfus, sadece Müslüman Türklerden oluşmaktadır⁹⁴. Elimizde bulunan 1599 yılına ait bir bulgu; 16. yüzyılın son çeyreğinde bir köy ya da bir kırsal yerleşim yeri görünümünde olan Bornova'da, Yahudilerin yaşamadığı izlenimini kuvvetlendirmektedir. Rabbi Menahem Ben Elyezer, 1599 tarihinde Tsafet'ten İzmir'e gelmiştir. İzmir ve çevresine ilişkin anıları, "*Şir Haşirim*" adlı kitabın önsözünde şöyle anlatılmaktadır: "*Rabbi Menahem Ben Elyezer İzmir'e gelmiş. Venedik'e gidecek bir gemi bulamamış. Oradaki insanlar lütfedip ona demişler ki - ona doğru yürüyüp- Niçin burada bekliyorsun? Büyük bir kent olan Manisa'ya git. Orada dinlen ve Venedik'e gidecek gemiyi orada bekle...*"⁹⁵. Kanımızca

mevcuttur. Bkz. Avram Galante, *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, İstanbul 1953, s. 5. Siren Bora, *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı yayını - Ünik Binalar Serisi: 5, İzmir Nisan 2015, s. 11.

⁹¹ Büyük İskender'in (ölümü 325), bugünkü İsrail topraklarının bulunduğu bölgeyi işgal ettiği zaman, orada yaşayan Yahudileri İzmir ve çevresine sürdüğüne dair bilgi mevcuttur. Avram Galante, *Histoire des Juifs d'Anatolie-Les Juifs d'Izmir(Smyrne)*, İstanbul 1937, s. 7. Avram Galante, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, s. 10-11. Bora, a.e., s. 11. Ayrıca bir grup Yahudinin Fenikeli esir tüccarları tarafından Yunanlılara satıldığı zaman, İzmir'e getirildiklerine ilişkin bilgi mevcuttur. Bkz. Moshe Sevilla Sharon, *Türkiye Yahudileri-Tarihsel Bakış*, Yerushalayim 1981, s. 3. Yazar bu bilgiyi Eski Ahit'te (Tevrat'ta) Yoel 4:6'dan aldığını belirtmektedir. Tevrat'ın Yoel Kitabı'nda 3:6'da şu açıklama yer almaktadır: "...Yehuda oğullarını ve Yerusalayim oğullarını, kendi sınırlarından uzaklaştırmak için Yunanlıların oğullarına sattınız...". Bkz. *Kitab-ı Mukaddes*, İstanbul 1988, s. 866. Ayrıca bkz. Bora, a.e., s. 11.

⁹² Yahudilerin, söz konusu dönemler sırasında bölgeye yerleştiğini varsayalım. Acaba, Bornova çevresindeki ilk Yahudi yerleşiminin olduğu noktalardan biri, Belkahve geçidindeki kaledir denilebilir mi? Kale, askeri amaçlarla kullanılmıştır. O halde, eğer kaleye Yahudiler yerleşti ise, bunların asker olması gerekir. Prof. Ersin Doğer'den edindiğimiz bilgiye göre, Anadolu'da Hellen ve Pers dönemlerinde uygulanan savunma politikalarından biri, savunma amaçlı inşa edilmiş olan kalelere, Yahudi askerlerin getirilip yerleştirilmesidir. Acaba bu kalelerden biri, Belkahve Geçidi'nde yer alan kale olabilir mi? Kalenin kullanım süreci, Helenistik dönemin sonlarına kadar devam ettiğine göre, söz konusu dönemin sonuna kadar kalede Yahudilerin varlığı söz konusu olabilir mi?

⁹³ Mert, a.g.t., s. 5-6.

⁹⁴ Mert, a.g.t., s. 8.

⁹⁵ Yaakov Barnay, *HaMara şel Europa-Parakim BeToledot Hakehila HaYahudit Belzmir Bameot haşeva asara ve haşmona asara*, (Avrupa'nın Yansıması- 17. ve 18. Yüzyıllarda İzmir Yahudi Cemaati), Yeruşalayim 2014, s. 44.

Elyezer'in anlarından şu sonuçlar çıkarılabilir: 1599 tarihinde İzmir küçük bir kenttir ve kentte henüz büyük bir Yahudi Cemaati yoktur. Buna karşın, o sırada İzmir'den daha büyük bir yerleşim yeri olan Manisa'da muhtemelen büyük bir Yahudi Cemaati bulunmaktadır. Öte yandan, Manisa ile İzmir arasındaki güzergâhta yer alan Bornova'dan ve Bornova'da yaşayan Yahudilerde hiç söz edilmemektedir. Demek ki, o tarihte Bornova'da Yahudilere ait bir yerleşke mevcut değildir. Elimizde 1632 tarihine ilişkin Rabbi Yosef Mitrani'nin anıları bulunmaktadır. Mitrani, Celali Ayaklanmaları'nın çevreye verdiği zarardan ve yol açtığı üzüntülerden söz etmektedir: "*Büyük Şabat günü, yıl 5392(1632). Ezen düşman Manisa'ya geldi ve yağmalar, talanlar oldu. Yahudiler fazlasıyla varlıklarını kaybetti.*"⁹⁶. Görüldüğü gibi Mitrani de, İzmir - Manisa güzergahı üzerinde yer alan Bornova'dan ya da Bornova Yahudilerinden hiç söz etmemektedir. Nitekim, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın sonları arasındaki dönemde, Bornova ve çevresindeki alanın sayfiye yeri olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca salgın hastalıklar sırasında, bir kaçış noktası ya da başka bir deyişle sığınak olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Bornova ve çevresi, muhtemelen 18. yüzyıla değin, Yahudiler tarafından sürekli yerleşim yeri olarak tercih edilmemiştir⁹⁷. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise, Livorno, Venedik ve Marsilya'dan Batı Anadolu'ya göç eden Portekiz kökenli Yahudilerin bir bölümünün⁹⁸, İzmir'den önce Bornova'ya yerleşmeyi yeğlediklerini biliyoruz. Bu ailelerden biri Gabay ailesidir. 1756 tarihinde Livorno'dan gelen Hayim Gabay, İzmir'e değil; Bornova'ya yerleşmeyi yeğlemiştir⁹⁹. Bugün Bornova Yahudi Mezarlığı içerisinde, Gabay ailesi mensuplarına ait 8 adet mezar bulunmaktadır.

18. ve 19. yüzyıllarda, bölgeye gelen gezginlerin hayranlığını kazanan Bornova, "*güzel suları, mükemmel havası, verimli toprakları ile bir çekim merkezidir*"¹⁰⁰. "*Bornova'daki bütün ev, bahçe ve tarlalar gölden alınan su ile sulanmaktadır. ... Aynı zamanda küçük büyük her evin buz gibi suyu olan kuyusu vardır....Pek çok evde bahçeler mütevazı olmayıp, görkemlidir.... bahçelerindeki rengarenk çiçeklerle bir arada kayısı, zerdali, frenk elması, ekşi elma, can erik, ekşi erik, kırmızı erik, portakal, turunç, limon, tatlı limon, ağaç kavunu, ayva gibi meyveler.... yanında konserve yapılan domates, bamyaya, patlıcan, araka'nın büyük bir*

⁹⁶ Barnay, a.g.e., s. 46.

⁹⁷ Amado ailesi, muhtemelen 18. yüzyılın ilk yarısı içerisinde Fransa Bayonne'den gelerek Pınarbaşı'na yerleşmiştir. Aile, kapitülasyonlardan yararlanabilmek için uzun bir süre Fransa tabiyetinde kalmıştır. Amado ailesine ait bilgileri benimle paylaşma inceliğini gösteren Sayın Selim Amado'ya müteşekkirim.

⁹⁸ Büyük bir kısmı, Kapitalist sisteme uyum sağlamış olarak gelen zengin Portekiz asıllı Frankoslardır.

⁹⁹ Ailesi hakkındaki bilgileri benimle paylaşma inceliğini gösteren İzmir Yahudi Cemaati mensuplarından Sayın Daniel Levi'ye müteşekkirim.

¹⁰⁰ Antoine Galland'dan aktaran Hasan Arıcan, *Bornova Köşkleri Gezginler ve Anılar*, İzmir (Tepekule Kitaplığı Yayınları) Eylül 2003, s. 17.

*piyasası vardır...*¹⁰¹. Bu dönemde Bornova, bölgenin en güzel köylerinden biri olarak tanınmaktadır. Kuzeyde Menemen, Manisa; doğuda Kemalpaşa; güneyde Buca; batıda Konak ve Karşıyaka ile çevrili olan ilçenin, gerek ılıman iklimi ve zengin bitki örtüsü ve gerek denizden ve karadan ulaşım olanaklarına sahip olması; onu bir yerleşim alanı olarak çekim merkezine dönüştürmüştür. İzmir ile Bornova arasında, ulaşımı kolaylaştıran hem karayolu¹⁰² hem de demiryolu¹⁰³ bağlantısı mevcuttur. 19. yüzyılda, tıpkı İzmir kentinde olduğu gibi Bornova'da da, gayri Müslim ve Müslim bütün dinsel topluluklar bir arada yaşamaktadır. 6 Haziran 1876 tarihinde Bornova'da bir karma(kız-erkek) yatılı okul açan Alliance Israelite Universelle'in Arşivi'nden edinilen bilgiye göre: bu tarihte Bornova Yahudi nüfusunun büyük bir kısmını yoksullar oluşturmaktadır¹⁰⁴. Alliance tarafından, Bornova'da yaşayan Yahudi ailelere para, yiyecek ve giyecek yardımları yapılmıştır. Ancak, ailelerin kendileri ve çocuklarına ilişkin taleplerinin ardının arkasının kesilmediği¹⁰⁵; on dört yıl sonra 1890 yılında, açılan Alliance Israelite Universelle Bornova Ziraat Okulu'nun da, Bornovalı yoksul Yahudilere yardım için devreye sokulmasından anlaşılmaktadır¹⁰⁶.

Bornova Yahudi Mahallesi

19. yüzyılda Bornova'nın topografik yapısı, bu köyde yaşayanların sahip oldukları sosyo-ekonomik koşullara göre şekillenmiştir. Zengin Levantenlere, Rumlara ve Ermenilere ait köşkler ovada yer alırken; nüfusunun büyük bir kısmı yoksullardan oluşan Müslüman Türklerin, Yahudilerin ve bazı yoksul Ermenilerin oluşturduğu üç mahalle tamamen "*Doğu stilinde*" inşa edilmiş evleri ve dar sokaklarıyla, Nif dağının eteklerinde yan yana konumlanmıştır. Ermeniler, çoğunlukla Levantenlerin yanında çalışarak yoksulluk çemberini kırabilmişken; Yahudilerin tam tersine çemberin içerisinde sıkışıp kaldığı görülmektedir: Bir kısmı manav, boyacı, marangoz ya da küçük atölyelerde kalaycı iken; bir kısmı,

¹⁰¹ Sokrati Prokopiu'dan aktaran Hasan Arıcan, *a.e.*, .s. 26-27.

¹⁰² İzmir ile Bornova arasındaki karayolu 1861 yılında yabancı bir şirket tarafından yapılmıştır.

¹⁰³"1865 yılında İzmir - Kasaba Şirketi Bornova'ya kadar bir demiryolu döşemiştir." Arapzade Cevdet, *İzmir Hakkında Tetkikat* (müellifleri: Bonavantür F. Slaars ve İkonomos), İzmir 1932.

¹⁰⁴ AHAIU, *TURQUIE, Bournabat-TURQUIE XCIII E 1096*, M. Coen'in 2 Mayıs 1879 tarihli mektubu, 2 numaralı belge.

¹⁰⁵ AHAIU, *TURQUIE, Bournabat-TURQUIE XCIII E 1096*, M. Coen'in 29 Ocak 1879 tarihli mektubu.

¹⁰⁶Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, "Bornova'da Alliance Israelite Universelle'e ait Ziraat Okulu", *I. Bornova Araştırmaları Sempozyumu, 5-6 Kasım 2014 Bildiriler*(Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No:12), İzmir Haziran 2015, s.s. 189-228.

manifaturacılık benzeri bir meslek olan çerçilikle geçinmektedir. Bornova'nın Yahudi nüfusu, 18. ve 19. yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden Batılı gezginler tarafından, diğer dinsel grupların nüfusuna oranla hep daha düşük sayıda verilmiştir. Oysa, Alliance Israelite Universelle'in 6 Haziran 1878 tarihinde kurulan Bornova Okulunun müdürü olan Meir Cohen'in verdiği rakama göre; 19. yüzyılın son çeyreğinde Bornova Yahudi nüfusu zamanının koşullarına göre hiç de az değildir: 1878 tarihinde Bornova'da yaşayan Yahudi sayısı 700'dür. Bu tarihlerde Bornova merkez toplam nüfusu 2152 olduğuna göre, yaptığımız değerlendirme muhtemelen doğru olmalıdır. Öte yandan 2152 sayısı, kış aylarındaki Bornova nüfusunu ifade etmektedir. Çünkü yaz aylarında nüfus, 8000 hatta 9000'e kadar ulaşmaktadır¹⁰⁷. 19. yüzyılda Bornova, bir sayfiye yeri olarak git gide daha fazla önem kazandığı için; İzmir'in varlıklı aileleri, yaz aylarını Bornova'daki bahçeli büyük evlerinde geçirmektedir. Bölgede sayfiye evi sahibi olan İzmir'in tanınmış ve zengin Yahudi ailelerinden biri olan Sidi ailesi gibi; varlıklı bazı Yahudi ailelerin Bornova'da sayfiye evi sahibi olma olasılığı göz ardı edilmemelidir. Öte yandan, Bornova Yahudi Mezarlığı 1880 yılında Alexander Sidi tarafından kurulduğuna göre; Sidi ailesinin bir kolunun 19. yüzyılın sonlarında Bornova'yı sürekli ikamet adresi olarak tercih ettiği anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu tercih üzerinde, 1861 yılında yapılan İzmir Bornova arasındaki karayolu ile 1865'te Bornova'ya ulaşan İzmir-Kasaba demiryolunun varlığı etkili olmuştur. Araştırmalarımız sırasında, Sidi ailesinin haricinde Bornova'yı sürekli ikamet adresi olarak seçen varlıklı Yahudi ailelerin adlarını saptadık: Levi, Algranati, Sarfati, Gabay, Franses, Yeşurun ve Kohen aileleri. 1938 ile 1950 yılları arasında, Bornova Belediye Başkanı olarak görev yapan Ethem Pekin anılarında, Bornova Yahudilerine ilişkin şunları yazmaktadır: *"1922 yılı öncesinde, Bornova'da yaşayan Yahudi ailelerinin sayısı 20 idi. Yaklaşık olarak 100 kişi. İki tane havraları vardı. Hahamlarının adı ise, Can Algranati idi"*¹⁰⁸.

19. yüzyılda Bornova Yahudilerinin oturduğu mahalle, bugün Bornova'nın Erzene Mahallesi sınırları içerisinde kalmıştır. Bornova Yahudi Mahallesi, Bornova Hükümet Konağı'nın hemen arkasında başlamakta ve bugünkü 2, 4, 6, 7, 8 ve 17 numaralı sokakların işgal ettiği alanı kapsamaktadır. Öte yandan Yahudi Mahallesi, bugün Ergene Mahallesi sınırları içerisinde kalan Müslüman Mahallesi ve bu mahalledeki Bornova Çarşısı ile yan yanadır. Kuşkusuz çarşı içerisinde, bir zamanlar Yahudi esnafa ait dükkanlar olmalıdır. Öte yandan, mikve'siz¹⁰⁹ bir

¹⁰⁷ AHAIU, *TURQUIE, Bournabat-TURQUIE XCIII E 1096*, M. Coen'in 2 Mayıs 1879 tarihli mektubu, 2 numaralı belge.

¹⁰⁸ Ethem Pekin, Hasan Arıcan'ın eşi Aysenur Arıcan'ın dayısıdır. Ethem Pekin'in anılarını benimle paylaşma inceliğini gösteren Sayın Hasan Arıcan'a müteşekkirim.

¹⁰⁹ İçine tam olarak dalınıp çıktığında, değişik nedenlerle temizliğini yitirmiş kişinin ruhsal ve bedensel sağlığının temizlenmesi amacıyla, Yahudi yasaları uyarınca kullanılan içi su

Yahudi Cemaati'nin varlığı asla düşünülemez. Bu yüzden, muhtemelen Erzene Mahallesi'deki Dramalı Köşkü'nün¹¹⁰ bahçesinde yer alan hamam içerisinde, ya da Ergene Mahallesi'nde yer alan Bornova'nın hamamı: "*Sultan Hamamı*" ya da diğer adıyla "*Bornova Hamamı*" içerisinde, muhakkak bir mikve olmalıdır.

17 Ağustos 2015 tarihinde, bir zamanlar Yahudi evlerinin ve İbadethanelerinin yer aldığı sokakları, eski bir Bornovalı olan Hasan Arıcan'ın rehberliğinde gezdik. Yahudi evleri ve İbadethaneler yıkılmış; yerlerine çok katlı apartmanlar inşa edilmişti. 19. yüzyılın sonlarında, Bornova Yahudilerinin iki sinagogundan biri olan ve 1940'lı yılların sonlarına kadar Bornova'da yaşamaya devam ettiğini öğrendiğimiz boyacı ustası Avram, marangoz Yako, manav David ve pek çok Yahudi aile tarafından kullanıldığını saptadığımız Algranati Sinagogu'nun yerini gördük. Bir zamanlar sinagogun yer aldığı parsel üzerine İlkur Apartmanı inşa edilmişti. Sonra, Algranati Sinagogu'nun arka sokağında yer alan Levi Sinagogu'nun bulunduğu sokağa gittik. Levi Sinagogu ve onun hemen yanında yer alan Levi ailesinin evi yıllar önce yıkılmış; yerine bir beton yığını görünümünde olan Melih Tuncay Sitesi inşa edilmişti. Bugün Bornova Mahallesi'nden geriye, Bornova Algranati Sinagogu'nun fotoğrafları ve fotoğraflardan birinde yer alan "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" "*Eğer seni unutursam Kudüs sağ yanım yok olsun*" yazısının yer aldığı pano kalmıştır. (Bkz. Resim 10).

Yahudilikte Mezarlık ve Mezar Taşlarına İlişkin Gelenekler

Tora'da¹¹¹ mezar taşı ile ilgili ilk ayet, Yaakov'un Rahel'in mezarı üzerine diktiği taşla ilişkindir¹¹². Mişna'da¹¹³, Yeruşalayim (Kudüs) Talmud'unda¹¹⁴ ve

dolu havuz şeklinde bir yapıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul Ekim 2001, 406-408.

¹¹⁰ Bu köşk, Bornova Yahudi Mahallesi'nin işgal ettiği alanla yan yanadır. 2, 1 ve 4 sokaklar arasında yer almaktadır. Uzun yıllar boyunca Bornovalı gayri Müslim bir ailenin (ailenin Ermeni ya da Rum kökenli olduğuna dair değişik görüşler mevcuttur) mülkü olarak kullanıldıktan sonra, Türk- Yunan Mübadelesi esnasında Drama'dan göç eden bir ailenin mülkü olmuştur. Bu gün, Dramalı Köşkü olarak bilinmektedir. Restore edilmiştir, müze olarak kullanılmaktadır.

¹¹¹ Musa'nın ilk beş kitabıdır. Yahudi inancına göre, Musa Peygamber, Sina'da biri yazılı diğeri sözlü iki Tora almıştır. "*Yazılı Tora*" (Tora şebihtav) tanımı; Musa'ya verilen beş kitap, Peygamberler (Neviim) ve Kutsal Yazıları (Ketuvim) içeren Eski Ahit (Ahd-i Atik) in tamamı için kullanılmaktadır. "Tanah", bu literatürün İbranice isimlerinin baş harflerinden türemiş bir kalıptır.

¹¹² "*Ve Yakub onun Kabri üzerine bir taş dikti; o, bugüne kadar Rahel'in mezar taşıdır*". *Kitabı Mukaddes - Eski ve Yeni Ahit*, İstanbul 1988, *Tekvin* 35:20, s. 35.

¹¹³ *Mişna*, Tora'nın yorumlarından oluşan eserdir ve Talmud'un ilk bölümünü oluşturmaktadır. (Talmud; Mişna, Gamara ve Agada olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır).

Yahudi din alimlerince¹¹⁵ mezar yerlerine mezar taşı konulmasına dair farklı görüşler ileri sürülmekte ise de; Halaha'ya (Yahudi Şeriatına) göre, ölümlere ya da gömülü oldukları yerlere dokunmak ritüel kirlenmeye yol açtığı için, zamanla mezar yerlerinin bulunduğu alanlar işaretlenmeye başlanmış ve bu gelenek, Yahudi dünyasında giderek evrenselleşmiştir. Öte yandan *Halaha*, mezar üzerine mezar taşının dikilmesi ya da konulması ile ilgili bir zorunluluk getirmemiştir. Yahudilikte, dikili taşlar put ile özdeşleştirilmektedir: “*Kendinize putlar yapmayacaksınız ve kendiniz için oyma put ve dikili taş dikmeyeceksiniz ve önünde secde etmek için memleketinizde resimli taş kurmayacaksınız; çünkü ben Allahınız Rab'im*”. “*Ve kendin için Allahın Rabbin nefret ettiği dikili taş dikmeyeceksin*”¹¹⁶. Söz konusu ayetler, 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı kentlerindeki Yahudi mezarlıklarında¹¹⁷ mezar taşlarının mezar üzerine yatay bir biçimde yerleştirilmesinin nedeni olabilir¹¹⁸. Mezar taşlarını dikey yerleştirme geleneği Aşkenazlara özgüdür. Batıda yaşayan Yahudi Cemaatleri arasında yaygınlaştıktan sonra doğudaki Sefaradlar tarafından da benimsenmiştir¹¹⁹. Yahudilerde Atalar

¹¹⁴ Talmud, Tevrat'tan “istihrac edilerek ” (mana çıkarılarak) hazırlanmış dini hukuk ve sosyal haklar külliyatıdır. Yerusalayim Talmudu, Filistin'de (Eretz İsrail'de) oturan bilginlerin eseridir. Babil Talmudu ise, Babil'de yaşamış Yahudi bilginler tarafından yazılmıştır. Yerusalayim Talmuduna göre daha kapsamlı olduğu için daha fazla tercih edilmiştir.

¹¹⁵ Yahudi din alimlerinin, mezar taşlarına ilişkin farklı görüşlere sahip olduklarını biliyoruz. Söz gelimi, Maimonides'in (Rambam'ın) ve Yosef Karo'nun kitaplarında mezar taşı konulmasının zorunlu olmadığı vurgulanırken; Kabalist İzak Luria, mezar taşlarının mutlaka mezar üzerine konulması gerektiğini ve bunun ölümlerin hayırına olacağına dile getirmektedir. Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 2 İstanbul Ekim 2001, s. 401-402.

¹¹⁶ *Levililer* 26:1, s. 127. *Tesniye* 16:22, s. 194.

¹¹⁷ *Batey Kevarot*:Mezarler Evi ya da *Beyt Olam*:Sonsuzluk Evi.

¹¹⁸Yahudilikte, mezar taşının mezara ne zaman yerleştirileceği ilişkin, çeşitli gelenekler mevcuttur. Birçok cemaat vefattan bir yıl sonra mezar taşını mezar üzerine koydurur. Bazıları ise, daha erken. Örneğin bir hafta sonra taşı yerleştiren vardır. İsrail'de, mezar taşı Şloşim'den (Otuzdan) sonra, yani cenazeden otuz gün sonra konulur.

¹¹⁹ Osmanlı Yahudileri, eğer ölen yoksul ve kimsesiz ise defin işlemleri için gereksinme duyulan masrafları (kefen, tabut ve mezar yeri teminine ilişkin masraflar), “*Havra Kadoşa şel Kabarim*” (Yahudi Kabristan Cemiyeti) ya da “*Beit Almin*” (Mezarlık) aracılığı ile muhakkak üstlenmektedir. Bunun geleneksel bir temeli bulunmaktadır. Hayırseverlik hizmeti, “*sıkıntılı zamanlarda insanlara yardım etme*” mitsvasına (şer'i kuralına) bağlı bir gelenektir. Yahudiliğe göre, Tora ve ibadet ile birlikte gönüllü iyilik yapmaya yönelik işler, dünyanın üç temel sütununu oluşturmaktadır. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul Mayıs 2001, s. 187. Ayrıca bkz. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul Haziran 2012 (gözden geçirilmiş 4. baskı), s. 191. Cenaze töreni sırasında Mezmurlar (Tehillim), Minyan (10 kişi) varsa Kadiş, El Male Rahamim adlı dualar okunur. Tören sonunda merhumla ilgili Kaside de okunabilir. Cenaze esnasında okunan dualar bittikten sonra, cenaze toprakla buluşturulur. “*Ve Adem'e dedi: Karının sözünü dinlediğin ve: Ondan*

Dönemi'nden itibaren aile mezarlıklarına gömülmek adettendir¹²⁰. Hatta aile mezarlığından ayrı yere gömülmek ceza sayılmaktadır¹²¹. Gömüleni mezardan çıkarmak da bir çeşit ceza kabul edilmektedir¹²². Salgın hastalıklar sırasında ölenler için ise, ayrı bir mezarlık temin edilmekte ve hastalıktan ölenler, adları mezar taşları üzerine yazılmadan sadece ölüm tarihleri kaydedilerek gömülmektedir. İntihar yoluyla yaşamına son verenlere gelince, cemaat mezarlığı içinde ayrı bir yere defnedilerek adeta aforoz edilmektedirler¹²³.

Bornova Yahudi Mezarlığı:

Bornova Yahudi Mezarlığı, Kazım Dirik Mahallesi'nde, Ege Üniversitesi'nin karşısında, Süvari Caddesi ile Gediz Caddesi'nin kesiştiği alanda köşede yer almaktadır. Bornova İngiliz Mezarlığı ile karşı karşıyadır. Yahudi Mezarlığının demir giriş kapısı üzerinde yer alan İbranice kitabede, שמע ישראל ה אלוהינו ה אחד "שמע ישראל ה אלוהינו ה אחד" "Şema İsrail Adonay Eloheynu Adonay Ahad Ani Emet - Dinle İsrail Adonay Tanrımızdır Adonay tekdir Ben Hakikatim" yazılıdır (Bkz. Resim 11). Ayrıca kitabenin ortasında "bir işareti" yaparak gök yüzünü gösteren bir el kabartması bulunmaktadır. Kapıdan içeri girildiği zaman, demir kapının sağında ve solunda yer alan sütunlar üzerinde İbranice ve İngilizce olarak yazılmış iki mermer yazıt mevcuttur. Yazıtlardan anlaşıldığına göre; "... mezarlık arazisi, her sınıftan ve her

yemeyeceksin, diye sana emrettiğim ağaçtan yediğin için, toprak senin yüzünden lanetli oldu; ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin; ve sana diken ve çalı bitirecek; ve kır otunu yiyeceksin; toprağa dönünceye kadar, alının teriyle ekmek yiyeceksin; çünkü ondan alındın; çünkü topraksın, ve toprağa döneceksin." Kitabı Mukaddes, *Tekvin 3: 17-19*, s. 3. Yahudilikte cenaze gelenekleri, ölüm ve Ahiret inancı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, "Bodrum Yahudi Mezarlığı", 3. *Uluslar Arası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim - 1 Kasım 2013 Bodrum Bildiriler*, cilt 1 İzmir 2014, 190-194.

¹²⁰ Ahmet Güç, "Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* cilt 10, sayı 1 (2001), s. 71. Kitabı Mukaddes, *Tekvin 23:3-20*, s. 20. *Tekvin 25:9-10*, s. 23. *Tekvin 49:31*, s. 52. Yakub, sırf bu sebepten dolayı Mısır'da gömülmeyi vasiyet etmiş olabilir. *Tekvin 47:29-30*, s. 50.

¹²¹ Kitabı Mukaddes, *I. Krallar 13:22*, s. 354. Güç, "a.m.", s. 71.

¹²² Kitabı Mukaddes, *İşaya 14:19-20*, s. 683. *Yeremya 8:1-3*, s. 732. Güç, "a.m.", s. 71.

¹²³ Tora'da intiharla ilgili genel bir kural vardır: "Uşmartem meod al naşotehem" (Nefisleriniz üzerinde ziyadesiyle korumacı olunuz). Ayrıca Tora'da, intiharı haram kılan bir ayet bulunmaktadır. "Diğer yandan; kendi yaşamınızın kanının hesabını soracağım. Hesabı her vahşi hayvanın elinden soracağım. İnsan hayatının hesabını, insanın elinden insanın kendi kardeşinin elinden soracağım. İnsan kanı döken kişinin kanı, insan tarafından dökülecektir, çünkü Tanrı, insanı kendi görüntüsünden yapmıştır...". Bkz. *Tora-Bereşit*, *Perek 9 Bab 5*, İst. 2002, 53. Türkiye'deki uygulamalara gelince; eski Türkiye Hahambaşısı Rabi Rafael Saban tarafından Alaha (Kanun) önerisinde bulunulmuştur: "İntihar eden aklını yitirmiştir aklını yitiren cezai müeyyideye tabi tutulmaz". Ancak bu öneri genel uygulamaya yansıtılmamıştır.

milliyetten Yahudilerin defnine tahsis edilmek üzere, Amerika Birleşik Devletleri vatandaşı olan Alexander M. Sidi tarafından satın alınmış, inşa edilmiş ve 29 Nisan 1880 tarihinde yukarıda adı geçen Yahudilerin kullanımına sunulmuştur.....Bu mezarlığın mülkiyeti Amerika Birleşik Devletleri'ne aittir”(Bkz. Resim 12 ve 13).

Mezarlıkta 216 adet mezar yeri bulunmaktadır. Bu yerlerden sekizi boştur. Muhtemelen defin yapılmamıştır. Öte yandan, mezarlık içerisindeki bazı mezarlarda bir arada gömü mevcuttur. Toplu defin işlemine başvurulmasının nedenlerini saptadık: 1- Bir başka mezarlıktan transfer söz konusu olduğu zaman (Bkz. Resim 2) 2- Gediz Caddesi'nin yapımı sırasında, Bornova Belediyesi'ne bırakılan mezarlık arazisinden transfer edilen kemiklerin defnedilmesi söz konusu olduğu zaman (Bkz. Resim 14). Mezarlıktaki incelemelerimiz sırasında, mezarlardaki mermerlerin büyük bir kısmının, zaman içerisinde tahrip edilmiş, parçalanmış ve sağa sola saçılmış olduğunu belirledik. Bu parçaları tek tek toplayıp eşleştirerek üzerlerindeki kitabeleri okumaya çalıştık. Eşleştirme işlemi sonucunda, mezar sahiplerinin çoğunun adlarını saptadık. Parçalanmış mezar taşlarının kitabelerini okumak olanaksız olduğu için; sağlam kalmış mezar taşları üzerindeki kitabelerle yetinmek zorunda kaldık.

Bornova Yahudi Mezarlığına ilişkin hazırladığımız krokide, Ada B4 ve Ada B5'te yer alan koyu kalemle sınırlarını çizdiğimiz mezar yerleri, boş mezarları göstermektedir ve 8 adettir. Ada B3'te yer alan sıra 1 ve sıra 2'deki 5 numaralı mezarlarda toplu gömü mevcuttur. Bornova Gediz Caddesi'nin yapımı sırasında Bornova Yahudi Mezarlığı arazisinin bir kısmı yol yapımında kullanılmak koşuluyla Bornova Belediye'sine bedelsiz verilmiştir. Söz konusu arazi üzerindeki mezarlarda yer alan kemikler, Ada B3'e taşınmış ve bu yerdeki mezarlara bir arada defnedilmişlerdir¹²⁴. (Bkz. Resim 14).

Ada B1'de sıra 1'de yer alan 1 ve 2 numaralar, Nesim Moşe Bohor Sidi ve Hana Sidi'ye ait mezarlardır. Buldukları alan anıt gibi düzenlenmiştir. 1990'lı yıllara değin sağlam olduğunu saptadığımız mezarların üzerindeki devasa mermerler, ne yazık ki bu gün parça parçadır. (Bkz. Resim 8 ve 9).

¹²⁴ 1980'li yıllarda İzmir Yahudi Cemaati Kabarim'in başkanlık görevini üstlenmiş olan Avram Levi ile yaptığım görüşme sırasında, Bornova Yahudi Mezarlığı arazisinden bir bölümünün Gediz Caddesi'nin açılması için Bornova Belediye'sine koşullu olarak verildiğini ve karşılığında da Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan, mezarlığın korunmaya alınan tarihi anıtlar arasında sayıldığına dair bir yazı alındığını öğrenmiştim. Gerçekten de bugün mezarlık, eski eser tescillidir ve ilgili bakanlığın izni olmaksızın; içerisinde bir çivi dahi çakılamamaktadır.

Bornova Yahudi Mezarlığındaki Mezar Taşlarının Genel Özellikleri

Mezarlıktaki kabirler üzerinde kullanılan mezar taşlarının tamamı mermerdir. Batı Anadolu kentlerinde yer alan Yahudi mezarlıklarında, mezar taşlarının mezar üzerine yatık bir biçimde yerleştirilmesi geleneği mevcuttur. Bornova Mezarlığında, hem dik hem de yatay yerleştirilmiş mezar taşlarının kullanıldığı üç adet mezar saptadık. Bunlar, çizdiğimiz krokide Ada B2'de sıra 3'te yer alan 6 ve 7 numaralı mezarlar ile sıra 4'te yer alan 6 numaralı mezardır. Bu sistem, karşılıklı iki mermer bloktan oluştuğu için, "*ayna sistemi*" olarak ta adlandırılmaktadır(Bkz. Resim 15). Bornova Yahudi Mezarlığındaki mezarların büyük bir kısmında, üstü abartılı bitki süslemeleri ve uzun kitabelerle bezenmiş koskoca mermer levhalardan yapılmış mezar taşları kullanılmıştır. Kitabeler, uzundur. Sanatkarane şiirler ve Tora'dan alıntılar içermektedir. Mezarlıktaki incelemelerimiz sırasında, küçük ve son derece sade mezar taşlarına da rastladık. Bunlardan biri 21 Tışri 5695(30 Eylül 1934) tarihinde vefat etmiş olan Rav Avraham Franses'e ait mezar taşıdır. Üzerinde sadece ölüm tarihi ve adı yer almaktadır.

Batı Anadolu kentlerinde yer alan Yahudi mezarlıklarında, mezar taşları üzerindeki harfler zemin üzerine, keski ve çekiç yardımı ile oyularak yazılmaktadır. Kullanılan dil ise, çoğunlukla İbranicedir. Bornova Yahudi Mezarlığındaki mezar taşları üzerindeki kitabelerde, büyük bir çoğunlukla, İbranice kullanılmıştır. Mezarlıktaki incelemelerimiz sırasında, Judeo İspanyol dilinde yazılmış bir mezar taşı kitabesi ile(Bkz. Resim 2) İbranicenin ve Fransızcanın bir arada kullanıldığı bir mezar taşı kitabesi saptadık (Bkz. Resim 4). Ayrıca kitabelerde, 1950'li yıllardan itibaren İbranice ile birlikte Latin harflerinin de kullanılmaya başladığını belirledik (Bkz. Resim 15).

Mezarlık 1880 yılında açılmıştır. Ancak mezarlık içerisinde, 1880 yılından önce vefat etmiş olan, Albali, Amado, Arditi, Danon, Leon, Levi, Politi ve Sidi aileleri mensuplarına ait toplam 17 adet mezar mevcuttur. En eski mezar, Moşe Sidi'ye aittir. 1827 tarihlidir. Bornova Yahudi Cemaati'ne mensup aileler, muhtemelen Bornova Yahudi Mezarlığı açıldıktan sonra, İzmir Bahribaba Mezarlığı'nda yer alan yakınlarının mezarlarını Bornova mezarlığına naklettirmişlerdir. Bornova Yahudi Mezarlığındaki en son gömü, 1969 tarihinde Ester Sidi için yapılmıştır.

Anadolu kentlerinde Yahudi mezarlıkları içerisinde, genellikle, "*Geniza*"¹²⁵ adı verilen bir kümbet bulunmaktadır. Bornova Yahudi Mezarlığı'nda geniza'ya rastlamadık. Buna karşın, İzmir Gürçeşme ve Altındağ Yahudi Mezarlıkları içerisinde birer geniza bulunduğunu biliyoruz. Bornova Yahudi Cemaati küçük bir

¹²⁵ "*Geniza*"(Kutsal Arşiv yada Depo). Yahudi inancına göre, Sinagoglardaki eskijen ya da okunmaz duruma gelen kutsal metinler Yahudi Mezarlıkları içindeki Geniza olarak adlandırılan ayrı bir yere gömülmektedir.

cemaat olduğu için, muhtemelen Bornova cemaatine ait olan eski kutsal metinler, Gürçeşme mezarlığı ya da Altındağ Mezarlığı içerisinde yer alan genizalara gömülmüş olmalıdır.

Kitabeler:

Kitabelerin Dinsel İçerikleri:

Mezar taşı kitabelerinin hemen hemen hepsi, iki farklı ibare ile başlamaktadır: *Baruh Dayan Haemet*: Hakiki Yargıç mübarektir ve *Baruh Hagozer*: Hükmeden mübarektir. Yahudilikte Tanrı veya Allah kelimeleri kullanılmaz. Hatta bir ad vermekten özellikle kaçınılır. Kullanılan, ya “*Adonay*”dır (Efendimiz) ya da “*Haşem*”dir (O isim). Baruh Dayan Haemet ve Baruh Hagozer de, Haşem gibi birer “*ima*”dır. Hepsinde Tanrı kastedilmektedir. Bornova Yahudi Mezarlığı’ndaki mezar kitabeleri arasında, farklı bir ibareye rastladık: *Baruh Haemet*: Hakikat Mübarektir. Cümlenin içinde yer alan Haemet tanımlaması ile kastedilmekte olan, yine tanrıdır. Bu tanımlama, Bornova Yahudi Mezarlığı’nın giriş kapısı üzerindeki kitabe ile paralel bir ifadeye sahiptir. *Aşre iş yere et Adonay bemitzvotav*: Anlamı, “Tanrıdan korkan ve onun emirlerini yerine getiren adam ne mutludur”. David’in Mezmurlarından alıntıdır¹²⁶. *Tihiye(Tiyye) Nişmato(Nişmata) Tserura Bitsror Hahayim*: Anlamı, “Ruhu yaşam haznesinde dinlensin”. Bu ibare, mezar taşlarının büyük bir kısmında yer almaktadır ve kitabenin sonuna eklenmiştir. “*Yaşam Haznesi*” denilen yer, ruhun aslına döndüğü yer, yani Tanrı’dır. *Menuhato Kavod*: Hemen hemen her mezar taşının sonunda yer almaktadır. “İstirahatgahı şerefli olsun” ya da “Allah rahmet eylesin” anlamına gelmektedir. *Zihrono Livraha*: Anlamı, “*anısı bereket içerisinde olsun*”dur.

Kullanılan Kısaltmalar:

Bornova Yahudi Mezarlığında bulunan mezar taşı kitabelerinde, bazı kelimeler ve cümleler sadece baş harfleri yazılarak “kısaltma” şeklinde kullanılmışlardır. Bu yazım tekniği, İbraniceye özgü bir tekniktir ve benzer örneklerine sadece mezar taşı kitabelerinde değil, Yahudilere ait pek çok metinde rastlamak mümkündür.

Heyhey: Haadon hanihbad (saygın beyefendi) ya da Hagiveret hanihbedet (saygıdeğer hanımefendi) ya da *Heyhey*: Halo hu (ondan başkası değil). *Betsin*: Beşanat ya da Bişnat (yılında). *Betsin*: Bo şemeş (güneşin batışı). *Tafnuntsadikbethey*: Tihiye(Tiyye) nişmata (nişmato) tserura bitsror hahayim (Ruhu yaşam haznesinde dinlensin). *Betdalethey*: Baruh Dayan Haemet (Hakiki

¹²⁶ “*Rabden korkana onun emirlerinden büyük zevk alana ne mutlu*”. Mezmur 112, Kitabı Mukaddes – Eski ve Yeni Ahit, 609.

Yargıç mübarektir). *Alefhet*: Ešet hayil (Erdemli kadın). *Lamedhet*: Lehodes (ayında). *Heynunbetkuşin*: Hanitasek bekodes (Kutsal işlerle uğraşan, iştilgal eden). *Nuntaf*: Niftar veya Nifteret (vefat etmiş). *Şin*: Şanat (Yıl). *Mem*: Mar veya Marat (Bay veya Bayan). *Heyyudvav*: Haşem yişmerekhu vihayehu (Kısaltması Hayo), (Tanrı onu korusun ve ona ömür versin). *Heyyud*: Haşem yişmerahu (Tanrı onu korusun). *Het*: Haham. *Yudmemkafsofid*: Yihiyee(Yiyye) menuhato kavod (İstirahatgahı şerefli olsun). *Yudmemayn*: Yihiyee menuhato Eden (İstirahatgahı cennette olsun). *Nunayn*: Nilba olamo (Ebediyete intikal etti) ya da *Nunayn*: Noho Eden (Cennette dinlensin) ¹²⁷. *Ayntetres*: Ateret roşeynu (Başımızın tacı). *Heynun*: Haiş nedavod (Özverili, Alicenap adam). *Vavhey*: Vahessed (İyiliksever). *Zaynmemkuf*: Zihron menuhata kadoş (İstirahatgahının anısı kutlu olsun). Yaşua Şitini'nin eşi Zinbul Şitini'nin mezar taşında, kitabenin başlangıcında kullanılmıştır.

Kullanılan Ünvanlar

Bazı mezar taşlarında, isimlerin önüne erkeklerde “Mar”, kadınlarda “Marat”, bazı erkek mezar taşlarında ise “Kehar” öneki kullanılmıştır. Mar ve Marat, Aramcadan İbraniceye geçmiş olup Mar: Bay; Marat: Bayan anlamına gelmektedir. Kehar ise, sayın bay anlamındadır.

Meslekleri

Tire, Manisa, Akhisar, Tekirdağ, Bergama ve İzmir Gürçeşme Yahudi Mezarlıklarında yer alan mezar taşları üzerinde, çoğunlukla, ölen kişinin mesleğini ifade eden simgeler kullanılmıştır. Söz gelimi makas, terziyi; çekiç ve örs demirciyi; kitap ve gözlük haham ya da öğretmeni ifade eden simgelerdir. Bornova Yahudi Mezarlığı'ndaki mezar taşlarında yukarıda değindiğimiz simgelere hiç rastlamadık. Bazı mezar taşları üzerindeki kitabelerde, vefat edene ilişkin verilen bilgiler arasında, mesleğin de yazılmış olduğunu belirledik. Söz gelimi, 5694 (1934) yılında vefat eden Aron Hasan'ın mezar taşı üzerindeki kitabeye şohet¹²⁸; 5694 (1934) yılında vefat eden Nesim Yaakov İsrail'in mezar taşı üzerindeki kitabeye palamutçu olduğu yazılmıştır. 5687 yılında vefat eden Kaduna Sultana Algranati'nin mezar taşı kitabesinde ise eşinin “Harav hagaon Melamed tinokot” yani “Ulu Haham çocukların öğretmeni” olduğu; 5695 (1934) yılında vefat eden Avraham Franses'in ise “Rav” yani Haham olduğu belirtilmiştir.

¹²⁷Nunayn'ın karşılığı olarak verdiğimiz “Noho Eden” tanımlaması, Prof. Minna Rozen tarafından yapılmıştır. Bkz. Rozen, a.m., 80.

¹²⁸ Dini kurallara uygun olarak hayvan kesen kişi. Ritüel açıdan uygun olan(kaşer) hayvanların Yahudi dini kuralları(Halakha) uyarınca uygun şekilde kesen kişidir. Bkz. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul Mayıs 2002, s. 666, 684.

ÖlümTarihleri

Mezar taşlarında kullanılan takvim İbrani takvimidir¹²⁹. Başlangıç, yaratılıştır. Bu yüzden yıllar, “*Leyetsira*” yani yaratılıştan itibaren şeklinde ifade edilmekte ve tarihler beş binli rakamlarla yazılmaktadır. Bornova Yahudi Mezarlığındaki mezar taşlarında, defnedilenlerin ölüm tarihlerinin dört şekilde kaydedildiğini saptadık: Bir bölümünde ölüm tarihi, sadece rakamlarla ifade edilirken: 5641, 5621, 5636 gibi; bir bölümünde, ölüm tarihine ilişkin “*tarih düşme*” harflerle yapılmıştır; bir bölümünde de ölüm tarihi ifade edilirken harfler ve rakamlar bir arada kullanılmıştır¹³⁰. 5648 (1888) yılında vefat etmiş olan Esterula Taranto’nun mezar taşı kitabesinde ise, tarih düşmenin farklı bir biçimde yapıldığını saptadık: Taranto’nun mezar kitabesinde ölüm tarihi, alışıldık biçimde kitabe sonunda 6 Elul 5648 olarak verildikten sonra; kitabeye bir satır daha ilave edilmiş ve o satırda, tarihe ilişkin olarak harflerin rakamsal işaretlerine yer verilmiştir: (Ba+hey+şin+mem+şin)=(3+5+300+40+300)= 5648.

Medeni Durumları

Bornova Yahudi Mezarlığı’nda yer alan mezar taşı kitabelerinin pek çoğunda, Bodrum, Tire, Akhisar Tekirdağ, Manisa ve Gürçeşme Yahudi Mezarlıklarındaki mezar taşı kitabelerinden farklı olarak; defnedilenin anne ve baba adının kitabeye ilave edildiğini saptadık. Mezarlıkta yer alan kitabelerin genel özellikleri şöyledir: Ölen erkek ise, hakkında övgüler ve ona duyulan sevgiyi, özlemi ifade eden cümlelere yer verildikten sonra, ölüm tarihi yazılmadan önce adı ve soyadı kaydedilmiştir. Ölen kadın ise, adı tanımlamalar ile mezar taşı üzerine yazılmıştır. Çocuk yaşıta hayatını kaybetmişse; adı babasının adı ile birlikte yazılmaktadır. “Falancanın kızı” gibi. Evli ise, kocasının adı yazılmakta ve onun eşi olduğu vurgulanmaktadır. “Falancanın eşi” gibi. Dul ise, yine ölen eşinin adı yazılmakta ve onun eşi olduğu vurgulanmaktadır.”Falancanın dul eşi” gibi. Bunun

¹²⁹İbrani takvimine göre, Tişri ayı takvimin başlangıcıdır. Yahudilikte, bir de Pesah bayramının kutlandığı ay olan Nisan ayı ile başlayan “Biblic sıralama” mevcuttur. Ancak mezar taşı kitabelerinde kullanılan takvim, Tişri ayının başlangıç olarak kabul edildiği İbrani takvimidir.

¹³⁰Gimatriya ya da Gematriya, sözcükler ve sayılar üzerine yapılan Kabalistik çalışmalarla da ilgili bir uzmanlık alanıdır. İbrani alfabesinde her harfe sayısal bir değer verilmektedir. İbrani ayları, ayın hareketlerine göre düzenlenen kameri aylardır. Her biri 29 veya 30 gün sürer. Yeni ayın ilk görünüşüyle başlar ve bir sonraki yeni ayın ilk görünüşüne kadar geçen süreyi kapsar. Güneş Takviminde 12 ay olarak hesaplanan 1 yıl, bu takvimde 12,4 ay olarak hesaplanır. Bu farkın kapatılması için belli aralıklarla İbrani Takvimine bir ay ilave edilir (Artık ay- Adar II). Her 19 yılın 12’sinde 12 ay varken 7’sine bir ay ilave edilir. İbrani ayları: (Tişri, Heşvan, Kislev, Tevet, Şevat, Adar, Ve Adar (Artık ay), Nisan, İyar, Sivan, Tamuz, Av, Elul) dür.

için “*almana*” yani dul kelimesi kullanılmıştır. Söz gelimi, 5694 (1933) yılında vefat eden Klara Hasan’ın mezar taşı kitabesinde almanat olduğu vurgulanmıştır. “*Arusa*” ise, nişanlı kız anlamına gelmektedir. 5648(1888) yılında vefat eden Rosa Albali’nin mezar taşına arusa olduğu yazılmıştır.

Yaşları

Mezar taşları üzerindeki kitabelerin bir bölümünde, vefat edenin hangi yaşta öldüğüne ilişkin ipucu, yani doğum tarihi kaydı yer almaktadır. Söz gelimi, Eliya Avraham Halevi’nin mezar taşı üzerine doğum tarihi (5622-1862) ve ölüm tarihi(5706-1946) yazılmıştır. Böylece Halevi’nin 84 yaşında öldüğünü öğrenebiliyoruz.

Bazı mezar taşlarında ise, kullanılan ortak bir üslup ya da bazı tanımlamalar, mezar sahibinin çok yaşlı ya da çok genç vefat ettiğine dair ipuçları vermektedir: Bazı mezar taşlarında ölen ya da yakınları için “*hayaşiş*” tanımlaması yapılmıştır. Hayaşiş, çok yaşlı adam, “*ak sakallı kişi*” anlamına gelmektedir. Bazı mezar taşı kitabelerinde ölen için “*hazaken*”(erkek) ya da “*hazekena*”(kadın), yani yaşlı tanımlamaları yapılmıştır.

Kullanılan Süslemeler:

İki Sandalye ve üzerinde örtü: Evlilik törenini ifade etmektedir. Bu motif ya da simge, 5634(1874) tarihinde nişanlı iken vefat eden Rosa Sultana Albali’nin mezar taşı üzerinde kullanılmıştır. *Sarmaşık dalları*: Bazı mezar taşlarında yazıtın çevresinde sarmaşık dalları ve çiçek motifleri bulunmaktadır(Genellikle zambak motifi kullanılmıştır). Zambak, kabalistik inanç biçiminde kullanılmakta ve safiyeti ifade etmektedir. *Geometrik kenar süslemeleri*: Süsleme amacı ile mezar taşlarının çevresinde kullanılmıştır. Moşe Bardavid’in mezar taşının çepeçevre etrafında geometrik süslemeler yer almaktadır. *Hupa*: Duvak anlamına gelmektedir. 19. yüzyıla ait büyük ve gösterişli mermer mezar taşlarında görülmektedir. Genellikle çok genç yaşta vefat eden kadınlara ait mezar taşları üzerinde kullanılmıştır. Benzer mezar taşı örneklerine, Akhisar ve Tire Yahudi Mezarlıklarında da rastlanılmaktadır. *Asma*: Bu motife, 5648(1888) yılında vefat etmiş olan Esterula Taranto’nun mezar taşı üzerinde rastladık. Tora Tekvin’de, asmadan söz edilmektedir¹³¹. Ayrıca asma, şarap yapımı için de son derece önemlidir. *Adamotu*: 5688(1927) yılında vefat etmiş olan Moşe Bardavid’in mezar taşı üzerinde en altta yer almaktadır. Tora Tekvin’de¹³² adamotundan söz edilmektedir. Adamotu’nun

¹³¹“*Ve Nuh çiftçi olmaya başladı, ve bir bağ dikti*”. *Kitabı Mukaddes-Eski veYeni Ahit*, Tekvin 9:20, İstanbul 1988, s. 8.

¹³² “*Ve Ruben buğday biçme günlerinde gitti, ve tarlada lütfa meyvaları buldu.....*”. Bkz. *Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Ahit*, Tekvin 30:14-16, s. 29.

doğurganlığı teşvik ettiği inancı yaygındır. *Yıldız ve ay*: 5706 yılında 84 yaşında vefat eden Eliya Avraham Halevi'nin mezar taşı üzerinde adının baş harflerinin yer aldığı kabartmanın iki yanında solda yıldız sağda ise ay olacak şekilde resmedilmiştir. *Söğüt*: Eliya Avraham Halevi'nin mezar taşı üzerinde yıldız ve ay motiflerinin tam ortasına yerleştirilmiştir. Söğüt'ten, Davud'un Mezmurları'nda söz edilmektedir. Ayrıca söğüt, Hezekial 17:5¹³³, Levililer 23:40¹³⁴ ve İşaya 44:4'te¹³⁵ de yer almaktadır.

Aile Adları:

Bornova Yahudi Mezarlığında yer alan mezar taşlarındaki kitabelerden Bornovalı ailelere ait toplam mezar sayılarına göre bir liste hazırladık. Aşağıda yer alan adlar,

AİLENİN ADI	MEZAR SAYISI	AİLENİN ADI	MEZAR SAYISI
SİDİ	22	ARDİTİ	3
LEVİ	22	AMADO	3
YEŞURUN	13	ALAZRAKI	3
KOHEN	11	BARDAVİT	3
ALGRANTİ	10	ZEVİ	3
GABAY	8	SONSİNO	2
TARANTO	6	DANON	2
POLİTİ	5	BENVENUSTE	2
RODİTİ	5	PARDO	2
ALBALİ	4	PİCON	2
FARHİ	4	KALOMİTİ	2
FRANSES	4	HASAN	2
NAVARO	4	SAYDON	2
SOLİMANİ	3	KRESPİN	2

Bornova'da yaşayan Yahudi cemaati mensuplarının aile adlarıdır. Listede görüldüğü gibi, mezarlıkta en çok mezar sahibi olan aileler ya da başka bir deyişle, mensuplarını bu mezarlığa en çok defnetmiş olan aileler, Sidi ve Levi aileleridir. Alexander Sidi'nin Bornova Mezarlığını inşa ettirdiği bilinmektedir. Kanımızca Sidi

¹³³ "...çok sular kenarına onu koydu; söğüt ağacı gibi dikti". a.y., s. 802.

¹³⁴ "...ve sık yapraklı ağaçların dallarını, ve dere söğütlerini alacaksınız", s. 124.

¹³⁵ "ve otlar arasında, akar sular arasında söğüt ağacı gibi bitecekler", s. 706.

ailesi, Bornova'da oturan sayıca en büyük ve en kalabalık Yahudi ailesi olmalıdır. Öte yandan, Bornova'nın iki sinagogundan birini inşa ettiren Levi ailesinin de Sidi'ler kadar kalabalık ve zengin bir aile olması muhtemeldir. Ayrıca listede tanıtık bir ailenin adı yer almaktadır: Mezarlığa 10 aile üyesini defnetmiş olan Algranati ailesi. Bu aile, ekler bölümünde resimlerine yer verdiğimiz Algranati Sinagogu'nun sahibi olan ailedir.

Listede adı yer alan, Kalomiti (Kalomiri) ailesinin (Rahel Kalomiti ölümü:1918 ve Sara Kalomiti ölümü: 1920) Teselya, Selanik, Larissa ya da Girit'ten gelerek Bornova'ya yerleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Her ikisinin ölüm tarihleri 1918 ve 1920 olduğuna göre, bu tarihlerden önce Bornova'ya gelmiş olmalıdırlar. Öte yandan annelerinin adı Kalomira olan Levi ailesinden iki kişinin mezarı, mezarlıkta yer almaktadır. Bunlardan biri, 1880 yılında vefat eden Moşe Levi, diğeri ise 1908 yılında vefat eden Hayim Levi'dir. Kalomiti ya da Kalomira, Grekçe kökenli kelimelerdir. Bu yüzden ailenin ya da kişilerin köklerini, Grekçe konuşulan coğrafyalarda aramak gerekir. 1897 tarihli Girit Olayları sonucu, Girit'ten ayrılarak İzmir'e gelen Yahudi ailelere ilişkin bilgi mevcuttur. Alliance'ın İzmir temsilcisi ve Alliance okulunun müdürü olan Gabriel Arié'nin mektuplarında, İzmir'e gelen Giritli Yahudi göçmenlerden söz edilmektedir: *"Yıl 1897....Kış aylarının diğer olayları; Birinci olarak Girit Yahudilerinin göçü. Onlar, adada meydana gelen Türk karşıtı ayaklanmanın ardından geldiler...."*¹³⁶. 8 Haziran 1898 tarihli mektubunda ise, Teselya, Rusya ve Girit'ten İzmir'e gelen Yahudi göçmenlerin yoksulluğundan söz etmektedir: *"....Rus ve Giritli göçmenlerimiz var. Biz sadece doğrudan doğruya bize gelerek yardım isteyen Teselya'dan gelen göçmenlerimizin gereksinmelerini karşıladık..."*¹³⁷. Mezar taşlarında yer alan bazı adlar, bir yere aidiyeti ifade etmektedir. Söz gelimi, 1944 yılında vefat eden Hayim Levi'nin baba adı, Hayim Bornovalı'dır. Hayim Levi, Bornova Yahudi Mezarlığında yer alan ve Bornova'ya aidiyeti vurgulanan tek mezar sahibidir. Öte yandan, Franses ailesinin, Fransa asıllı olduğu ailenin soyadından açıkça anlaşılmaktadır. Listede yer alan diğer adlar, Anadolu'da bilinen Sefarad kökenli adlardır.

¹³⁶ Esther Benbassa ve Aron Rodrigue(Edited by), *A Sephardi Life in Southeastern Europe – The Autobiography and Journal of Gabriel Arié 1863-1939*, 1998 University of Washington Press, s. 117.

¹³⁷Benbassa ve Rodrigue, *a.e.*, s. 152. Mektubun devam eden bölümünde, Gabriel Arié, gelen Yahudi göçmenlerin, ayrıldıkları yerde kendilerine yönelik Rum tutumuna ilişkin anlattıklarını sıralamış: Büyük bir sevinçle işgal ordusunun gelişini karşılamaları ve Yunan topraklarını fethedenin davasını benimsemeleri. Türk ordusunun işgali süresince, gereksinme duydukları temel gıda maddelerinin Yahudiler tarafından temin edilmesi. Yunan giyim eşyaları ve silahlarının saklandığı depoların yağmasına katılıp elde ettikleri çalıntı malların ticaretini yapmaları. Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.e.*, s. 153.

Bornova Yahudi Mezar Taşlarından Transkripsiyonu Yapılan Yedi Örnek:

1-Rosa Albali'nin mezar taşı (Resim 1)

1.Eben Arusa	1.Nişanlı kızın taşı(Mezar taşı)
2.Ahh beyti bayom lehta	2.Kızımızın gittiği güne ahh olsun
3.Ki meta belo ita	3.Ki zamansız öldü
4.Makom asot hupato	4.Evlilik töreni yerine
5.Heneara yafa tsenua ve kheşera Marat	5.Güzel kibar ve makbul kız Bayan
6.Rosa	6.Rosa
7.Menuhato kavod Bat Sultana	7.İstirahatgahı şerefli olsun Sultana'nın kızı
8.Hamehune kadın(?)tihiyye menuhata eden Bat Hahaham Kehar Yosef	8. İstirahatgahı cennet olsun kızı Haham Sayın Bay
9.Yosef Moşe Albali'nin nero yair	9.Yosef Moşe Albali'nin mumu aydınlatsın
10.Alefhaf lehodeş Elul şanat 5648 Vemenuhato kavod	10.Ağustos ayı sene 1888 Ve Allah rahmet eylesin

2-İzmir'deki eski mezarlıktan transfer edilen 4 müteveffaya ait mezar taşı (Resim 2):

1.Estos quatro muertos	1.Bu dört ölü
2.Son transfortados de	2.Taşınmışlardır
3.Bet Almin yaşan diİzmir	3.İzmir eski mezarlığından
4.Ah Burun Abad en	4.Bornova'ya
5. 5675	5.1915
6.Vemenuhato kavod	6.Allah rahmet eylesin

3-Kaduna Sultana Algranati Mezar taşı (Resim 3):

1.Baruh Dayan Haemet	1.Hakiki Yargıç Mübarektir
2.Fe N	2.
3.Toh kever haze iba ve nistera	3.Bu kabir içerisine getirildi ve gömüldü
4.İşa almana po nikbera	4. Dul kadın buraya gömüldü
5.İşa yirat haşem hakaveda	5.Tanrıdan korkan saygın bir kadındı
6.Ve hatsenua hazekena alefhet ve hi	6. Ve namuslu yaşlı bir kadındı
7.Marat	7.Bayan
8.Kaduna Sultana	8.Kaduna Sultana
9.Bat Hanula menuhato kavod	9.Hanula'nın kızı istirahatgahı şerefli olsun
10.Almanat harav hagavon melamad tinokot	10.Ulu Haham çocukların öğretmeni dul
11.Kehar	11.Sayın Bay
12.Hayim Aharon Algranati	12.Hayim Aharon Algranati
13.Zihrono livraha	13.Anısı bereket içerisinde olsun
14.Bışnat 5 Elul 5687 vemenuhato kavod	14.Sene 19 Mart 1915 ve Allah rahmet eylesin.

4-Efraim Hakohen'in mezar taşı (Resim 4):

1.....behot(?)	1.....(?)
2.İş emonim nitstayen veşirutav	2.Hizmetleriyle öne çıkan inançlı adam
3.Haisbia reevim bedofke delato	3. Kapısını çalan açları doyuran
4.İkdış zemano leagrih beney beyto	4.Ev halkına rehberlik etmek için zamanını hasretmiş
5.Batora vehaskala ladun tsedek...	5.Tora'da ve akılcılıkta(aydınlanmada) adaletle hükmeden...
6.Devarav im rozenim işbia imarto.	6.Sözleri ve konuşmaları onları etkiledi
7.Ah! Began edenim tanuah nişmato	7.Ah! Cennetlerde ruhu istirahat etsin
8.Nevila...hegevir ve hahaham	8....Beyefendi ve akıllı adam
9.Efraim Hakohen	9.Efraim Hakohen
10.Ben Rebeka menuhato kavod bişnat beyom	10.Rebeka'nın oğlu Allah rahmet eylesin Senesi günü ayı 17 lehodeş
11.Şevat 5682 Tantsava	11.15 Şubat 1922 Ruhu yaşam haznesinde dinlensin
12.Qui Ciace	12.Burada gömülüdür
13.Efracim Cohen	13.Efraim Kohen
14.Di Aronné	14.Babası Aron
15.1854 - 1922	15.1854 - 1922

5-Moşe Bardavid'in mezar taşı (Resim 5):

1.Baruh Dayan Haemet	1.Hakiki Yargıç Mübarektir
2.Po nignaz ve nıkar	2.Burada defnedilmiş ve gömülmüştür
3.Hayaşış Hanavon Kehar	3.Yaşlı ve bilge Sayın Bay
4.Moşe Bardavid	4.Moşe Bardavid
5.Ben Malka nilba bet olamo	5.Malka'nın oğlu Ebedi istirahatgaha tevdi edildi
6.Bışnat 22 Kislev şanat	6.Senesinde 16 Aralık sene
7.5688 ve Menuhato kavod	7. 1927ve Allah rahmet eylesin

6- Rav Avraham Franses (Resim 6):

1.Baruh Haemet	1.Hakikat Mübarektir
2.Matsevet kevura şel ha....	2.Bu mezar taşı...nındır
3.Harav	3.Rav
4.Avraham Franses	4.Avraham Franses
5.21 Tişri 5695	5.30 Eylül 1934
6.Vemenuhato kavod	6.Ve Allah rahmet eylesin

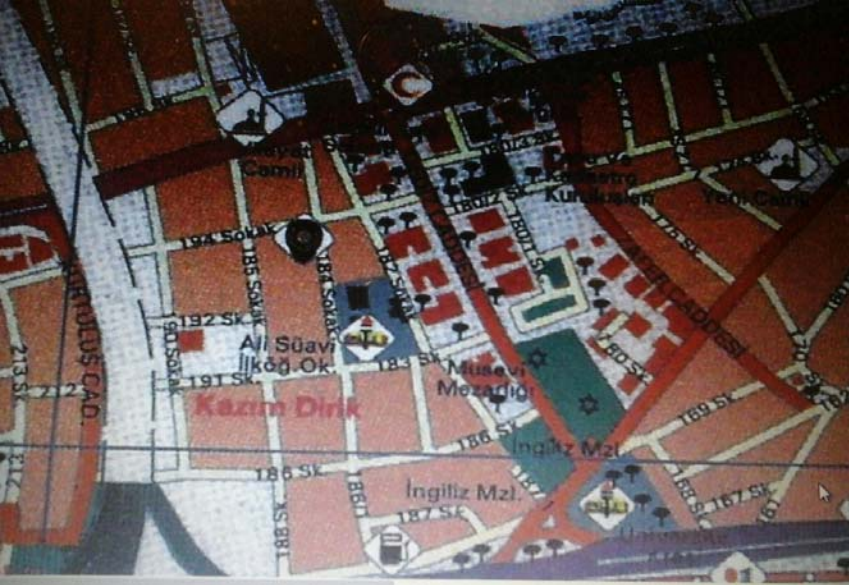
7-Esterula Taranto'nun mezar taşı (Resim 7):

1.Baruh Hagozer	1.Hükmeden Mübarektir
2.Ešet hayil hayakara: peta	2.Erdemli ve Sevgili kadın: aniden
3.Haşka ora: ve gam ziva pena	3.Işığı karardı:Ve yüzünün parlaklığı da
4.Belo banim nişara vetikrana la	4.Evlatsız kaldı: Ve ona derlerdi
5.Mara: Laroş laana	5.Hanımefendi: önder(?) ve mütevazı
6.Vetsidka zarea: vegam hesed nata	6.Adaleti ışıldıyordu: Ve hep iyilik ekti
7.Tsedekot parzuna	7.Adaleti(Sadaka) dağıttı
8.Yetumot hi gidla: ad hatsaat kala:	8.Yetim kızları büyüttü: gelin yapıncaya dek
9.Perya nemana	9.Güvenilir bir şahsiyetti
10.Beidan menuhata: letoh gan mehistsata	10.İstirahat ettiği yerde: cennete olsun
11.Menuha nehona	11.İstirahatı tam olsun
12.Lazot yikra işa irat hašem sehula	12.Tanrı korkusu olan kadın
13.Vegalmuda kevuda vetsenua hi	13.....muhterem ve saygın o
14.Marat Esterula menuhato kavod	14.Hanımefendi Esterula istirahatgahı şerefli olsun
15.Ešet hetnun	15.Erdemli.....
16.Lehagevir hahaham hameula kehar Yomtov Taranto Hašem yişmerehu vihayehu	16.Beyefendi haham yüce insan sayın bay Yomtov Taranto Tanrı onu korusun ve ona ömür versin
17.Ve.....beyom 6 lehodes Elul şanat 5648	17.Ve.... sene 13 Ağustos 1888
18.Ba siman ba hey şin mem şin leparak katan	18.İşareti 5648
Tantsava	Ruhu yaşam haznesinde dinlensin
5648	1888

Resim 9: Nesim Moşe Bohor Sidi ile Hana Sidi'ye ait mezar, sene 1976-
(Kaynak: Hasan Arıcan Özel Arşivi)

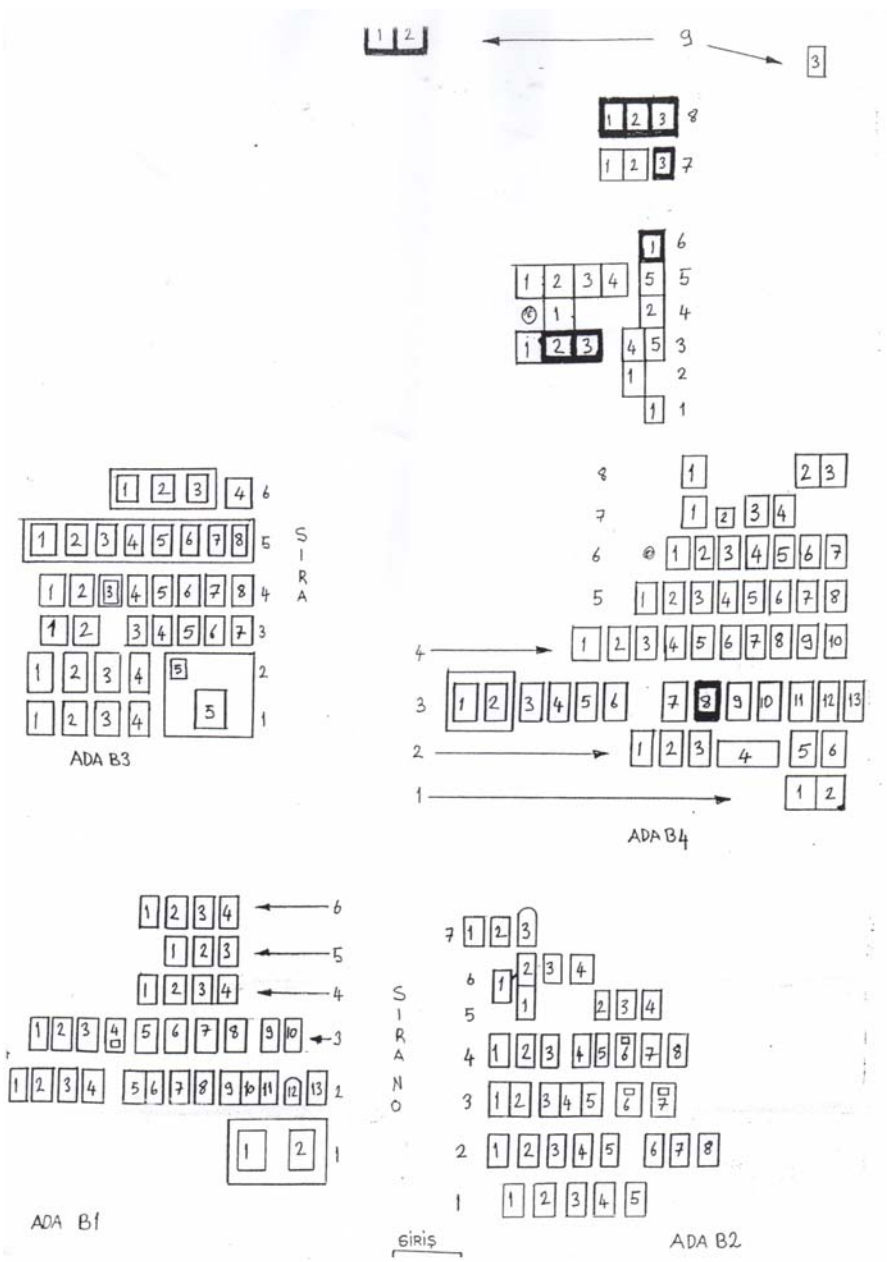
Harita 1: Bornova haritasında Bornova Yahudi Mezarlığı'nın yer aldığı bölge

Resim: Bornovalı Nesim Mitrani'ye ait 1912 tarihli Ketuba(Kaynak: Israel National Museum)

Resim: Bornova Algranati Sinagogu dış görüntüsü, sene 1980'li yıllar (Kaynak: Hasan Arıcan Özel Arşivi)

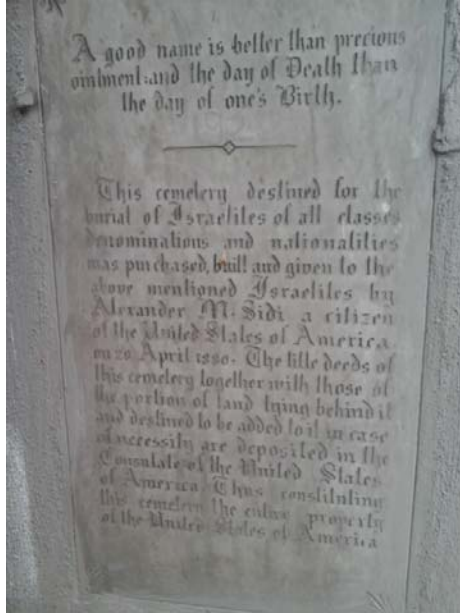
Bornova Yahudi Mezarlığının Krokisi

Algranati Sinagogu'nda yer alan "Seni unutursam Kudüs sağ yanım yok olsun" yazılı pano
(Kaynak: Hasan Arıcan Özel Arşivi)

Bornova Yahudi Mezarlığı'nın giriş kapısı üzerindeki yazıt

Bornova Yahudi Mezarlığı içinde kapının yanında yer alan İngilizce yazıt

Bornova Yahudi Mezarlığı içinde kapının yanında yer alan İbranice yazıt

Gediz Caddesi'nin yapımı sırasında taşınan kemiklerin defnedildiği yerlerden biri

Miryam Levi'ye ait mezar (yatay ve dikey iki mezar taşı bir arada kullanılmıştır)

Algranati Sinagogu yerine inşa edilen İlknur Apartmanı, 2015

Algranati Sinagogu, 1980'li yıllar (Kaynak: Hasan Arıcan Özel Arşivi)

Algranati Sinagogu içindeki şömine (Kaynak: Hasan Arıcan Özel Arşivi)

Algranati Sinagogu üst kat (Kaynak: Hasan Arıcan Özel Arşivi)

Bornova Yahudi Mezarlığında Yer Alan Mezar Taşlarının Envanteridir

SOYADI	ADI	BABA ADI	ANA ADI	YAŞI	ÖLÜM TARİHİ	Ada	Sıra	Kabir
?	?				5607(1847)	B2	3	3
?	Eltina		Dolsa		Elul 5645 (Ağustos1885)	B3	5	1
?	Behor	Ezra(?)			2 Nisan 5654 (8 Nisan 1894)	B1	4	3
?	Yaakov					B4	6	3
?	Kaden Rivka					B3	1	5
?	Nesim					B3	1	5
?	Perla					B3	1	5
Abuav	Hayim İtshak	Mihael			21 Elul 5661 (5 Eylül 1901)	B1	5	1
Alaluf	Hayim		Esterula		7 Sivan 5685 (30 Mayıs 1925)	B1	4	1
Alazraki	Şlomo		Reyna		21Tamuz5658 (11Temmuz1898)	B3	3	1
Alazraki	Şlomo					B3	1	5
Alazraki	Zinbul				14Tamuz5665 (17Temmuz1905)	B2	6	1
Albehar	Eliya		Rosa		5625(1865)	B4	6	4
Albali	Avraham					B2	1	4
Albali	Rosa		Sultana		5648(1888)	B3	4	1
Albali	Rosa Sultana		Hana		14 Nisan 5634 (1 Nisan 1874)	B2	1	5
Albali	Hayim				5 Sivan 5675(18 Mayıs 1915)	B5	3	4
Algranati	BohoraE sterula		Esterula		2 Şevat 5685 (27 Ocak 1925)	B4	3	6
Algranati	Hayim Aron		Marula Ester		5687(1927)	B4	1	2
Algranati	Kaden		Sultana		5657(1897)	B4	4	8
Algranati	Rosa		Hanula		8 Şevat 5675 (23 Ocak 1915)	B3	5	7

Algranati	Sultana		Esterula		5683(1923)	B4	2	2
Algranati	Yeşua Şemtov		Marula Ester		2 Tevet 5685(29 Aralık 1924)	B4	2	1
Algranati	İtshak				5640(1880)	B4	2	5
Algranati	Yosef		Marula Ester		4 Nisan 5675 (19 Mart 1915)	B4	3	10
Algranati	Kaden Sultana		Hanula		5 Elul 5687 (2 Eylül 1927)	B4	1	1
Algranati	Marula Ester				1 Şevat 5647 (26 Ocak 1887)	B4	5	5
Amado	Coya				17 Şevat 5635 (23 Ocak 1875)	B4	2	4
Amado	Yaakov	David		33	14 Elul 5633(6 Eylül 1873)	B4	2	4
Amado	Yosef		Coya Sultana		18 Tevet 5633 (17 Ocak 1873)	B4	2	4
Arditi	Lea				5638(1878)	B4	2	3
Arditi	Şimuel				5644(1884)	B3	2	5
Arditi	Şimuel		Luna			B3	1	5
Azarya Peco	Hayim	Yosef	Zimbul	78	25 Heşvan 5695 (3 Kasım 1934)			
Azra	Mazaltov				5653(1893)	B3	4	5
Azra	Rahami mDavid		Mazaltov		12 Şevat 5663 (9 Şubat 1903)	B3	3	4
Bardavid	Aron		Ester		29 Şevat 5686 (13 Şubat 1926)	B3	6	1
Bardavid	Malka				8 Av 5646 (9 Ağustos 1886)	B3	5	4
Bardavid	Moşe		Malka		22 Kislev 5688 (16 Aralık 1927)	B3	6	2
Benbasat	David				Nisan 5643(Nisan 1883)	B3	5	2
Bengiat	Yosef	Bohor Moşe		45	16 Tevet 5659 (29 Aralık 1898)	B3	3	3
Benveniste	Yeşua		Kalomiri		3 Tamuz 5662 (8 Temmuz 1902)	B1	3	10
Benveniste	İtshak		BehoraR ebeka		5 Kislev 5664 (24 Kasım 1903)	B1	4	4
Celardin	Avraham				21 Sivan 5652 (16 Haziran 1892)	B4	6	1

74 Siren BORA

Daniel Behar	Behor David				5648(1888)	B4	6	2
Danon	Avram				5625(1865)	B2	7	3
Danon	Hayim Şimuel		Rivkula		3 Nisan 5668 (4 Nisan 1908)	B1	5	3
Falkon	Şaşbona				5682(1922)	B3	2	4
Farhi	Aron	Moşe	Ester	86	5 Adar 5712 (2 Mart 1952)	B5	4	1
Farhi	Malka	MeyirAvraham		67	28 Kislev 5714 (5 Aralık 1953)	B5	3	1
Farhi	Şlomo				8 Elul 5678(16 Ağustos 1918)	B4	5	
Farhi	İtshak				5655(1895)	B4	5	2
Franko	Estrea	Yaakov	Luna	67	22 Şevat 5701 (9 Şubat 1942)			
Franses	Avraham				21 Tişri 5695 (30 Eylül 1934)	B5	7	2
Franses	Eliya	Aron	Simha	64	16 İyar 5705 (29 Nisan 1945)	B5	7	1
Franses	Simha		Rahel		2 Tamuz 5677(22 Haziran 1917)	B3	5	8
Franses	Sabati				5654(1894)	B4	5	3
Gabay	Avraham				5641(1881)	B2	3	1
Gabay	Dona				22 Nisan 5675 (6 Nisan 1915)	B3	1	2
Gabay	Hayim Yaakov		Saruta		21 İyar 5676 (24 Mayıs 1916)	B2	4	1
Gabay	Rahami mYeşua		Saruta		5655(1895)	B3	2	2
Gabay	Rosa		BehoraReyna		21 Tamuz 5694 (4 Temmuz 1934)	B2	4	3
Gabay	İtshakAvraham				15 Elul 5652 (7 Eylül 1892)	B4	6	5
Gabay	İtshakRahamim		Rosa		11 İyar 5682 (9 Mayıs 1922)	B2	4	2
Hafondeti (?)	Hayim	Yuda	Vida	55	24 Şevat5694 (9 Şubat 1934)	B5	9	3
Hakohen	Nesim Baruh	İtshak	Sultana	73	3 Tevet 5693 (1 Ocak 1933)	B1	6	4

Hananya	Danyel	Nesim	Sultana	6	1 Kislev 5701 (1 Aralık 1940)	B4	3	7
Harosas	Rahel					B3	1	5
Hasan	Klara	Menahe mBarda vit	Malka		8Tevet 5694 (26 Aralık 1933)	B5	5	3
Hasan	Aron		Mazaltov	67	18 Şevat 5694 (3 Şubat 1934)	B3	6	3
Hasan	İsrael	Hayim Moşe	Coya Ester		5656(1896)	B3	2	1
Hasid	Yaakov		Mazaltov		19 Adar5671 (19 Mart 1911)	B4	8	3
Hazan	Yosef		Mazaltov		5644(1884)	B4	6	6
Hulli	Rivka					B3	1	5
İsrael	NesimYa akov	Yosef	Simha	73	18Şevat 5694 (3 Şubat 1934)	B3	3	7
Kalev	Yaakov	Rafael			Adar 5654 (Şubat 1894)	B4	3	13
Kalomiti (Kalomiri)	Rahel		Vida		12 Sivan 5678 (23 Mayıs 1918)	B2	3	6
Kalomiti (Kalomiri)	Sara		Vida		20 Tevet 5681 (31 Aralık 1920)	B2	3	7
Kohen	Aron		Miryam		Sivan 5655 (Mayıs 1895)	B1	5	2
Kohen	Avraha m Meyir		Rina		24 Şevat 5694 (9 Şubat 1934)	B3	6	4
Kohen	Efraim		Rebeka	68	17 Şevat 5682 (15 Şubat 1922)	B1	6	3
Kohen	Mazaltov	İtshak (Yosef)	Rivka	59	12Heşvan5702 (2 Kasım 1941)	B5	5	3
Kohen	Nesim Edvin	Efraim	Rebeka	68	15 Av 5727 (21 Ağustos 1967)	B1	6	1
Kohen	Nesim Moşe		Ester		5640(1880)	B4	2	6
Kohen	Rebeka Rivka	Şlomo	Ester	90	15 Tevet 5705 (31 Aralık 1944)	B1	6	2
Kohen	Simha	Yosef	Mazaltov		2 Tevet 5702 (22 Aralık 1941)	B5	5	2

76 Siren BORA

Kohen	Şimuel Elazar		Vida Dona			B3	1	5
Kohen	İtshak		Sultana		25 Tevet 5642 (16 Ocak 1882)	B3	5	3
Kohen	Yosef	Şlomo	Coya Reyna	65	10 Şevat 5701 (7 Şubat 1941)	B5	5	4
Kori	Estreya		Rebeka		28 Tevet 5680 (19 Ocak 1920)	B4	4	4
Krespin	David		Saruta		2 Iyar 5677 (24 Nisan 1917)	B1	2	4
Krespin	Luna Bulisa	Yuda	Vida Miryam	63	26 Kislev 5695 (24 Nisan 1935)	B1	2	3
Leon	İtshak		Esterula		12 Şevat 5671 (9 Şubat 1911)	B1	3	8
Levi	Behor Rafael				5608(1848)	B2	3	4
Levi	Camila Merkado	Hayim	Sultana	84	14 Adar 5720(13 Mart 1960)	B2	4	
Levi	Coya					B3	1	5
Levi	Eliya Avraham	Moşe	Rosa Rebeka	83	12 Şevat 5706(14 Ocak 1946)	B2	2	7
Levi	Eliya	Hayim	Sasbona	76	9 Adar 5711 (15 Şubat 1951)	B2	5	3
Levi	Esterilya		Sultana		2 Kislev 5678 (17 Kasım 1917)	B2	2	6
Levi	Esterula	Şimuel	Saruta Vida	86	26 Av 5713 (24 Ağustos 1953)	B2	5	2
Levi	Hayim		Kalomiri		20Heşvan5669 (14Kasım1908)	B2	2	4
Levi	Kaden		Esterula		25Sivan5673 (30Haziran1913)	B2	2	5
Levi	Kalomiri		Grasya		5652(1892)	B4	7	3
Levi	Miryam		Vida Esterula	78	25 Tişri 5718 (19Ekim1957)	B2	5	4
Levi	Moşe		Kalomiri		5640(1880)	B2	3	
Levi	Nesim Yeşua		Eltina(?)		12 Iyar 5668 (13Mayıs1908)	B1	4	2
Levi	Rahel		Sasbona		5654(1894)	B4	7	2

Levi	Rosa	Şimuel			25Kislev5682 (26Aralık1921)	B2	1	2
Levi	Saruta	David	Dudu	79	29 İyar 5718 (19Mayıs1958)	B2	2	8
Levi	Sinyuru (?)					B3	1	5
Levi	Şlomo	Bohor Yaakov	Esterula		12 Nisan 5683 (29Mart1923)	B2	4	5
Levi	Şimuel Aron		Rosa Rivkula		19 İyar 5671(17 Mayıs1911)	B2	1	3
Levi	Yaakov		Kaden		9Adar 5660 (8 Şubat 1900)	B2	2	3
Levi	İtshak Rafael		Rosa Rebeka	70	26Tişri 5706 (3Ekim 1945)	B2	4	7
Levi	Yosef	Hayim Bornov ali	Sasbona Kaden	74	12 Tevet 5705 (28 Aralık 1944)	B2	4	6
Mistrel	Coya					B3	1	5
Mizrahi	Rahel					B3	1	5
Nahum	Sara	Yuda			22 Adar 5651 (2 Mart 1891)	B4	5	4
Navaro	David		Rahel			B3	1	5
Navaro	Mazaltov	Moşe			5646(1886)	B4	5	7
Navaro	Saruta		Rebeka		14 Sivan 5657 (14 Haziran 1897)	B3	4	6
Navaro	İtshak		Saruta		5644(1884)	B4	5	6
Ovadya	Zinbul		Miryam		5647(1887)	B3	4	3
Parda	Sara	Avram	Coya	77	30Heşvan 5616 (15 Kasım 1955)	B1	3	1
Pardo	Rebeka					B3	1	5
Picon	Menahe m		Mazaltov		25 Adar 5648(8 Mart 1888)	B1	3	9
Picon	Sultana		Saruta			B3	1	5
Politi	Halifa		Sultana		22 Adar 5676(26 Şubat 1916)	B2	6	3

78 Siren BORA

Politi	Hana				5633(1873)	B2	7	1
Politi	Rahel				5641(1881)	B2	5	1
Politi	Sultana		Rebeka		5635(1875)	B2	6	2
Politi	İtshak				5630(1870)	B2	7	2
Payastro	Şlomo				23 Tevet 5673 (20cak 1913)	B4	8	2
Roditi	Binyamin		Rebeka		19Sivan 5669 (8 Haziran 1909)	B4	4	5
Roditi	David		Klara		5666(1906)	B4	4	6
Roditi	Nesim				29 Tişri 5693 (29 Ekim 1932)	B2	6	4
Roditi	Rahel	Rabeno	Mazaltov	85	1 Adar 5694(16 Şubat 1934)	B3	1	1
Roditi	Rebeka		Coya		8 Adar 5665 (13 Şubat 1905)	B4	4	7
Roza	Hayim	Şlomo	Flor	70	1 Adar 5694 (26 Şubat 1934)			
Saban	Zimbul					B3	1	5
Saban(?)	Reyna				4 Nisan 5650 (25 Mart 1890)	B3	4	4
Sadi	Bohor İtshak		Zimbul Eja			B3	1	5
Sarfati	Mordehay					B3	1	5
Saydon	Mazaltov		Esterula Kaden		5656(1896)	B4	4	9
Saydon	Yaakov		Luna		5657(1897)	B4	3	11
Sidi	Avraham				Tevet 5617 (Aralık 1856)	B1	2	6
Sidi	Avraham		Vida Miryam		5642(1882)	B1	2	9
Sidi	Bohor Avram		Rahel		Kislev 5657 (Kasım 1896)	B1	3	7
Sidi	Bohor David				5597(1837)	B1	2	12

Sidi	David	Moşe	Zafira	73	2Tamuz5715 (22Haziran 1955)	B1	3	2
Sidi	Ester	Salamon	Pina Dudu	86	1 Sivan 5729 (30 Mayıs 1969)	B1	2	1
Sidi	Hana			24	5649(1889)	B1	1	1
Sidi	Leon				5626(1866)	B1	2	7
Sidi	Mazaltov	Bohor İtshak			8 Tevet 5629 (1 Ocak 1869)	B1	2	5
Sidi	Moris Sarfati				25 Elul 5690 (18 Eylül1930)	B1	2	2
Sidi	Moşe		Vida		1 Heşvan 5680 (25 Ekim1919)	B1	3	5
Sidi	Nesim Moşe Bohor			39	5587(1827)	B1	1	2
Sidi	Rahel		Zimbul			B3	4	7
Sidi	Salamon Sarfati		Ester		3 Şevat 5681 (12 Ocak 1921)	B1	3	4
Sidi	Vida Miryam				5636(1876)	B1	2	10
Sidi	Viktor	Avraha m	Coya	86	27 İyar 5726 (17 Mayıs 1966)	B1	2	13
Sidi	Yaakov Moşe				5597(1837)	B1	2	8
Sidi	Yehuda	Bohor Yaakov	Zimbul		5677(1917)	B5	1	1
Sidi	Yosef		Rosa Palambo		6 Adar 5660 (5 Şubat 1900)	B1	3	6
Sidi	Yuda Bohor Moşe				5642(1882)	B1	2	11
Sidi	Zafira	Avraham Hodara	Klara	73	21 Nisan 5693 (17 Nisan 1933)	B1	3	3
Sidi	Zafira					B3	1	5
Solomani	Mazaltov				12Tevet 5656 (29 Aralık 1895)	B3	5	6
Solomani	Şlomo				16 Av 5652 (9 Ağustos 1892)	B3	5	5
Solomani	Yosef				17Elul 5648 (24 Ağustos 1888)	B4	5	8
Sonsino	B. Avraham		Reyna		5653(1893)	B4	4	10

80 Siren BORA

Sonsino	Kaden Camila		Esterula		23 Tevet 5663 (21 Ocak 1903)	B3	4	8
Sonsolo	Sultana				5 Adar 5662 (12 Şubat 1902)	B4	7	1
Sonsolo	Yeşua Avraham		Palambo		25 Elul 5671 (18 Eylül 1911)	B4	8	1
Şalem	Kalamiri		Rosa		17Kislev5671 (18 Aralık 1910)			
Şalem	Yosef		Kalamiri		5643(1883)	B3	1	4
Taranto	David		Rozula		13 Şevat 5656 (28 Ocak 1896)	B2	2	2
Taranto	Esterula				6 Elul 5648 (13 Ağustos 1888)	B3	4	2
Taranto	Moşe		Rahel		1 Şevat 5682 (30 Ocak 1922)	B2	4	4
Taranto	Rafael Nesim				5641(1881)	B2	3	2
Taranto	Vida Klara				5651(1891)	B3	3	2
Taranto	Bohora Reyna	Şimuel	Vida Klara		14Heşvan5670 (29 Ekim 1909)	B2	1	1
Tuvi	Liya		Luna		23 Şevat 5702(10 Şubat 1942)	B5	5	1
Tuvi	Şimuel				5641(1881)	B4	6	7
Tuvi	Sultana				5665(1905)	B3	2	3
Yehuda	Bohora Klara					B3	1	5
Yeşurun	Bohora Camila	Moreno	Mazaltov	76	14Tevet 5711 (23 Aralık 1950)	B4	4	3
Yeşurun	Bohor		Sasbona		5694(1934)	B4	3	3
Yeşurun	Daniel		Sasbona		10Sivan 5691 (26 Mayıs 1931)	B4	3	4
Yeşurun	Mazaltov	Bohor	Esterula	68	11Av 5699 (27 Temmuz 1939)	B5	5	5
Yeşurun	Moreno		S.(?)		25 Tişri 5727 (9 Ekim 1966)	B5	3	5
Yeşurun	Nesim	David	Sasbona	79	11Tamuz5723 (2Temmuz1963)	B4	3	1

Yeşurun	Reyna	Yosef	KadenEs treya	84	3 Sivan 5711 (7 Haziran 1951)	B4	4	2
Yeşurun	Sasbona				18 Tevet 5688 (12 Ocak 1929)	B4	3	5
Yeşurun	S.(?)	Moreno	Mazaltov	78	25 Tişri5727 (9 Ekim 1966)	B4	4	1
Yeşurun	S.(?)	Yeşua	Ester	55	18 Kislev5727 (1 Arahk 1966)			
Yeşurun	Şimşon Çelebi		Rahel Eja			B3	1	5
Yeşurun	Yeşua		Mazaltov	74	12Kislev5719 (24 Kasım 1958)	B5	4	2
Yeşurun	David Yeruşal mi	Yeşua	Sinyuru (?)	86	22 Şevat 5696 (15 Şubat 1936)	B4	3	2
Zevi	Danyel		Esterula		17Tamuz5691 (2Temmuz1931)	B3	3	6
Zevi	Leya					B3	1	5
Zevi	Bohor Eliya		Klara		9Av 5676 (8 Ağustos 1916)	B3	3	5
Boş						B5	3	2
Boş						B5	3	3
Boş						B5	8	1
Boş						B5	8	2
Boş						B5	8	3
Taşı yok						B4	3	12
Taşı yok						B4	3	8
Taşı yok						B4	3	9
Taşı yok						B4	7	4
Taşı yok						B5	6	1
Taşı yok						B5	7	3
Taşı yok						B5	9	1
Taşı yok						B5	9	2

KAYNAKÇA

Archives Historique d'Alliance Israélite Universelle, Paris:

AHAIU, *TURQUIE, Bournabat-TURQUIE XCIII E 1096*, M. Coen'in 2 Mayıs 1879 tarihli mektubu, 2 numaralı belge.

AHAIU, *TURQUIE, Bournabat-TURQUIE XCIII E 1096*, M. Coen'in 29 Ocak 1879 tarihli mektubu.

Kutsal Kitaplar:

Kitabı Mukaddes – Eski ve Yeni Ahit, İstanbul 1988.

Kitaplar ve Makaleler:

ARAPZADE CEVDET, *İzmir Hakkında Tetkikat* (müellifleri Bonavantür F. Slaars ve İkonomos), İzmir 1932.

ARICAN, Hasan, *Bornova Köşkleri Gezginler ve Anılar*, İzmir (Tepekule Kitaplığı Yayınları) Eylül 2003.

ARICAN, Hasan, *Bornova Albümü*, İzmir 1999.

BARNAY, Yaakov, *HaMara şel Europa-Parakim BeToledot Hakehila HaYahudit Belzmir Bameot haşeva asara ve haşmona asara*, (Avrupanın Yansıması- 17. ve 18. Yüzyıllarda İzmir Yahudi Cemaati), Yeruslayim 2014.

BENBASSA, Esther ve RODRİGUE, Aron (Edited by), *A Sephardi Life in Southeastern Europe – The Autobiography and Journal of Gabriel Arié 1863-1939*, 1998 University of Washington Press.

BESALEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul Mayıs 2001.

BESALEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 2 İstanbul Ekim 2001.

BESALEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul Mayıs 2002.

BORA, Siren, "Bodrum Yahudi Mezarlığı", *3. Uluslar arası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim – 1 Kasım 2013 Bodrum Bildiriler*, cilt 1 İzmir 2014, s.s. 189-226.

BORA, Siren, *Bir Semt Bir Bina: Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı yayını - Ünik Binalar Serisi: 5, İzmir Nisan 2015.

BORA, Siren, "Bornova'da Alliance Israelite Universelle'e ait Ziraat Okulu", *I. Bornova Araştırmaları Sempozyumu, 5-6 Kasım 2014 Bildiriler*(Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No:12), İzmir Haziran 2015, s.s. 189-228.

DOĞER, Ersin, "Bornova'nın Kısa Tarihi", *Tepekule Tarih*, sayı 1, İlkbahar 2000, s

- DOĞER, Ersin ve GEZGİN, İsmail, “Arkaik ve Klasik Dönemde Smyrna’nın Dış Savunması Üzerine Gözlemler”, *II. Uluslar arası İzmir Sempozyumu*, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını 1998, s.s. 9-13.
- GALANTE, Avram, *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, İstanbul 1953.
- GALANTE, Avram, *Histoire des Juifs d’Anatolie-Les Juifs d’Izmir(Smyrne)*, İstanbul 1937.
- GALANTE, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947.
- GÜÇ, Ahmet, “Yahudilikte Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* cilt 10, sayı 1 (2001), s.s.
- GÜRKAN, Salime Leyla, *Yahudilik*, İstanbul Haziran 2012 (gözden geçirilmiş 4. Baskı).
- MERT, Hasan, *Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yönleriyle Bornova(1923-1981)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Ana Bilim Dalı(Doktora Tezi), İzmir 2002.
- RODRİGUE, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması “Alliance Okulları” 1860-1925*, Ankara Haziran 1997.
- SHARON, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri- Tarihsel Bakış*, Yerushalayim 1981.

